Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γ. Κ. ΒΛΑΧΟΣ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΙΧΤΕ

Α΄

1. Τὸ πρόβλημα τῶν ὁρίων τοῦ δικαίου συνδέεται στενὰ μ' ἐκεῖνο τῶν ἀπαρχῶν, τοῦ ὁρισμοῦ καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους. Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν εὐρύτερη σκοπιά, θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ ἀναφερθεῖ σ' ὁλόκληρη τὴ νομικὴ καὶ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Φίχτε, πράγμα ποὺ θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε πολὺ μακριά. Στὴ μελέτη αὐτὴ θὰ περιορισθῶ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴ ἐπάνω σὲ ἕνα ἀριθμὸ χαρακτηριστικῶν σημείων τῆς καντιανῆς καὶ φιχτιανῆς νομικῆς καὶ πολιτικῆς σκέψεως, παραπέμποντας σὲ ἄλλες μελέτες μου γιὰ τὰ γενικότερα προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ[1].

Ὡστόσο νομίζω σκόπιμο νὰ ἐπικαλεσθῶ προηγουμένως μιὰ διάκριση, ποὺ μοῦ φαίνεται ἐξ ἴσου ἔγκυρη, ὅταν διερευνῶνται τὰ ὅρια τῆς θετικῆς νομικῆς ἐμπειρίας καὶ ὅταν ἀντιμετωπίζεται ἡ ἑρμηνεία αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας στὸ ἐπίπεδο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

Ἡ ἔρευνα τῶν ὁρίων τοῦ δικαίου θέτει πράγματι δύο προβλήματα ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἕνα κοινὸ σημεῖο. Κατὰ πρῶτο λόγο, ἕνα πρόβλημα ἁπλῶς ἢ προεχόντως ποσοτικό: ὑπάρχουν ἄραγε ἀντικείμενα τοῦ ὑλικοῦ ἢ τοῦ ἰδεατοῦ κόσμου, ποὺ ὀφείλουν νὰ παραμείνουν — ἐξ ὁρισμοῦ ἢ μὲ κοινὴ συμφωνία — ἔξω ἀπὸ κάθε ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν νομικό; Ὕστερα, ἕνα ποιοτικὸ πρόβλημα: τὸ δίκαιο εἶναι μία ἔννοια ταυτόσημη πάντοτε ἢ θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ διακρίνει κανεὶς μέσα στὸ δίκαιο ἐπίπεδα ἢ ζῶνες ὑπάρξεως ἢ ἐντάσεως ποὺ συνεπάγονται διαφορὲς στὸ χαρακτήρα ἢ στὸν τρόπο χρήσεως τῆς κρίσεως; Σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ προοπτική, ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει πρώτιστα δὲν εἶναι τόσο ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντικειμένων ἢ τῶν θεμάτων — ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ ὑποθέσουμε ἐξ ὑπαρχῆς περιορισμένα ἢ ἀπεριόριστα —, ἀλλ' ὁ βαθμὸς ἢ μόνο ὁ τρόπος ἰδιοποιήσεως αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων ἢ τῶν θεμάτων ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ἂν ἡ προοπτικὴ αὐτὴ εἶναι ἔγ-

---

1. Βλέπε τὶς μελέτες καὶ τὰ βιβλία ποὺ μνημονεύονται στὶς ἑπόμενες ὑποσημειώσεις.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κυρη, δὲν θὰ ἦταν πρόσφορο νὰ μιλᾶμε μόνο γιὰ δίκαιο καὶ μὴ-δίκαιο, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἕνα δίκαιο λιγότερο ἢ περισσότερο αὐθεντικό, γιὰ ἕνα δίκαιο λιγότερο ἢ περισσότερο δικαιακὸ κι ἀκόμη καὶ γιὰ ἕνα ψευτο-δίκαιο[2].

Σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω διάκριση θὰ μπορούσαμε νὰ ἐρευνήσουμε σχετικὰ μὲ τὸν Κάντ καὶ τὸν Φίχτε: α΄, ἂν ἀποδίδουν στὸ δίκαιο μία ξεχωριστὴ ὑπόσταση, ποσοτικὰ περιορισμένη, τόσο ἀπὸ λογικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ ἐμπειρικὴ σκοπιά· β΄, κατὰ πόσο θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ διακρίνομε στὴν ἐν λόγω τοποθέτηση τὰ στοιχεῖα ἑνὸς ποιοτικοῦ ὁρισμοῦ ἤ, γιὰ νὰ δανεισθοῦμε μία εἰκόνα τῆς Φαινομενολογίας, ἕναν ἑρμηνευτικὸ ὁρίζοντα ποὺ θὰ ἐπέτρεπε νὰ χειριστοῦμε διαφορετικὰ κάθε φορὰ τὸ νομικὸ συλλογισμό, λαμβάνοντας ὑπόψη τὴ διαφορικότητα τῶν ἐπιπέδων ἐντάσεως τοῦ δικαίου.

2. Ὁ Κάντ προβαίνει, ὅπως εἶναι γνωστό, σὲ μία θεμελιακὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ τὶς καθέκαστα ἐπιστῆμες. Στὴν *Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου* κάθε ἰδιαίτερος κλάδος τῆς ἐπιστήμης τίθεται σὰν ἕνα δεδομένο (factum) ποὺ προηγεῖται τῆς φιλοσοφίας, καὶ ἡ φιλοσοφία περιορίζεται νὰ φωτίσει τὰ πρωταρχικά του θεμέλια[3]. Ἂν καὶ εἶχε διακορφωθεῖ βασικὰ γιὰ τὴν κριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ συστήματος τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσεως, ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν ἐχρησίμευσε λιγότερο ὡς πρότυπο στὴ θεμελίωση τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ Κάντ ἀξιώνει, εἰδικότερα, οἱ νομικοὶ νὰ στηρίζονται σὲ μία μεταφυσικὴ τοῦ δικαίου ποὺ ὑποδεικνύει ἐκ τῶν προτέρων, κατὰ τρόπο ἀκριβῆ καὶ πλήρη, τὰ στοιχεῖα τῆς λογικῆς της διακρίσεως (divisio logica), ἔτσι ποὺ νὰ σχηματιστεῖ ἕνα ἀληθινὸ σύστημα[4]. Δὲν ὑπάρχει συνεπῶς καμμία ἀκφιβολία ὅτι τὸ δίκαιο ἀντιμετωπίζεται, ἐδῶ, ὡς μία ἰδιαίτερη ἐπιστήμη ποὺ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὑπερβατικῆς μεθοδολογίας.

Δύο παρατηρήσεις ἐπιβάλλονται, πάντως, ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο:

---

2. Πολὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον σύγχρονο νομικὸ ὁ καθηγητὴς Jean Carbonnier, σὲ μία σειρὰ μελετῶν ποὺ συγκεντρώθηκαν σὲ τόμο ὑπὸ τὸν τίτλο *Flexible droit* (L. G. D. J.,1971), ἐπέτυχε νὰ παρουσιάσει τὶς πολλαπλὲς ἀπόψεις τῆς ἀληθινῆς νομικῆς ζωῆς, ἀξιοποιώντας, πέρα ἀπὸ τὸν κρατικοποιημένο θετικισμὸ καὶ τὸν παν-νομικισμό, τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλία τῶν κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων. Ἡ κοινωνιολογικὴ αὐτὴ θεώρηση, ποὺ ἀναφέρεται στὸν Ehrlich, ἀλλὰ ποὺ τὸν ὑπερακοντίζει σὲ κριτικὸ πνεῦμα, τοποθετεῖται φυσικὰ στοὺς ἀντίποδες τῆς καντιανῆς καὶ τῆς φιχτιανῆς φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν ἐμποδίζει πάντως ὁρισμένες ἀνταλλαγὲς καὶ πλησιάσματα ἀνάμεσα στὶς δύο κατευθύνσεις, δεδομένου ὅτι πρωταρχικὴ φροντίδα, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, εἶναι νὰ γίνει κατανοητὸς ὁ τρόπος ἄρσεως τῆς θεμελιώδους ἀντινομίας ποὺ ἀντιπαραθέτει, σὲ ὅλα τὰ καθεστῶτα, τὴν ἐλευθερία καὶ τὸν καταναγκασμό.

3. Πρβλ. Georges Vlachos, *La Pensée politique de Kant*, Paris, P.U.F. 1962, σελ. 108 ἐπ.

4. *Θεωρία τοῦ Δικαίου*, γαλλ. μετάφρ. J. Barni, σελ. 239 ἐπ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

α΄. Ἡ φιλοσοφία, στὴν καντιανὴ σημασία τοῦ ὅρου, δὲν εἶναι μόνο λογικὴ ἢ ἐπιστημολογία, εἶναι ἐπίσης καὶ ἰδίως γενικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ στοχασμοῦ του καὶ τῶν δραστηριοτήτων του, εἶναι φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία, συνείδηση τῆς ἀμοιβαιότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, δηλαδή, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀνθρωπιστικὴ θεώρηση ὑποκείμενη στοὺς περιορισμοὺς τῆς κριτικῆς γνωσεολογίας.

β΄. Καὶ τοῦτο εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο μία ἀπαρχὴ ἐφαρμογῆς τῆς παραπάνω διαπιστώσεως: τὸ δίκαιο, ὡς ἰδιαίτερη ἐπιστήμη, προσαρτᾶται ἤδη δυνάμει τῆς ἀρχῆς του στὸ τμῆκα ἐκεῖνο τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας ποὺ φέρνει τὸ ὄνομα τῶν ἠθῶν (Ethica) ἢ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας.

Ἂς ἐξετάσουμε ὡστόσο σὲ τί συνίσταται ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία τῆς φύσεως καὶ τὴν ἠθολογία. Ἰδοὺ ἡ βραχύτερη δυνατὴ ἀπάντηση: Ἡ φιλοσοφία τῆς φύσεως, ἂν καὶ θεμελιώνεται a priori, «μπορεῖ ἐπίσης νὰ περιλαμβάνει ἐμπειρικὲς ἀρχές». Ἡ ἐπιστήμη τῶν ἠθῶν, ἀντιθέτως, θεμελιώνεται στὴν ἐλευθερία καί, «ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐλευθερία... δὲν μπορεῖ σὲ καμμία περίπτωση νὰ εἶναι ἀντικείμενο τῆς πείρας, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ περιλαμβάνει παρὰ μόνο καθαρὲς ἀρχὲς a priori»[5]. Ὅμως, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἐκφεύγει ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς προσδιορισμούς, ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι ἕνα πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ γίνει αὐτὸ καθαυτὸ ἀντικείμενο γνώσεως. Ἐμεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ γίνει γνωστό, εἶναι τὸ Καθῆκον — ἐνδόμυχη φωνὴ τῆς συνειδήσεως, ὅπως τὸ εἶχε δείξει ὁ Ρουσσώ —, καὶ μόνο διὰ μέσου τοῦ Καθήκοντος ἡ ἐλευθερία — προϋπόθεση καὶ συνέπεια μαζὶ τῆς ἐνοράσεως τῆς ὑποχρεώσεως — γίνεται ἡ ἴδια ἀντικείμενο γνώσεως[6]. Συνεπῶς ὄχι μόνο τὸ δίκαιο, ὡς τμῆμα τῆς ἐπιστήμης τῶν ἠθῶν, ἔχει ὡς ἀρχὴ τὴν ἐλευθερία, ἀλλ' ἐπὶ πλέον συμμετέχει στὴν ὀρθολογικότητα τῆς ἀρχῆς ποὺ θεμελιώνει τὴ γνώση τῆς ἐλευθερίας: ὅλες οἱ νομικὰ πρακτικὲς ἀρχές, γράφει ὁ Κάντ, ὀφείλουν νὰ περικλείουν ἀπόλυτα αὐστηρὲς ἀλήθειες[7].

Θὰ ἐξηγήσουμε στὴ συνέχεια σὲ ποιοὺς συγκεκριμένους σκοποὺς ἀνταποκρίνεται αὐτὴ ἡ ἀναζήτηση ὀρθολογικῆς ἀκριβείας στὸν τομέα τοῦ δικαίου. Ἀλλὰ προηγουμένως, μποροῦμε νὰ διερωτηθοῦμε, ἂν αὐτὸ τὸ θεωρητικὸ προτέρημα δὲν συμψηφίζεται μὲ μία πραγματικὴ ἀπώλεια τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ δικαίου ἀπέναντι τοῦ ἄλλου κλάδου τῶν ἠθῶν, ὁ ὁποῖος μᾶς ἀποκαλύπτει ἀκριβῶς τὴν κοινὴ θεμελίωση ὅλων τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν.

---

5. Ὅ.π., σελ. 123.

6. G. Vlachos, ὅ.π., σελ. 132 ἐπ.

7. *Τὸ δικαίωμα τοῦ ψεύδους*, J. Barni, ὅ.π., σελ. 256, 251. Πρβλ. *Opus*, S. S., τόμος XXIII (Akad. Ausg.), σελ. 376 ἐπ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

3. Δὲν θὰ καθυστερήσω ἀπαριθμώντας, ἕνα πρὸς ἕνα, τὰ διάφορα κριτήρια, ποὺ ἐπεκαλέσθη ὁ Κάντ — ὄχι χωρὶς κάποια ἀταξία — μὲ σκοπὸ νὰ θεμελιώσει μία σαφῆ διάκριση μεταξὺ δικαίου καὶ ἠθικῆς[8]. Ὑπενθυμίζω, ὡς περισσότερο οὐσιῶδες, τὸ κριτήριο τῆς προθέσεως: οἱ ἠθικοὶ νόμοι ἀπαιτοῦν τὴν ταυτότητα τοῦ νόμου καὶ τῆς προθέσεως, ὑποθέτουν μὲ ἄλλους λόγους τὴν ἱκανότητα τοῦ ὑποκειμένου νὰ κάνει ἀξίωμα τῶν πράξεών του τὸν ἴδιο τὸν νόμο. Στὸν τομέα τοῦ δικαίου, ἀντιθέτως, ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ καθαρότητα δὲν ἀπαιτεῖται κατὰ κανένα τρόπο: ἀρκεῖ μόνο ἡ πράξη νὰ εἶναι ἐξωτερικὰ σύμμορφη πρὸς τὸ νόμο γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἀρτιότητα τῆς δομῆς τῆς νομικῆς κρίσεως, τόσο ἀπὸ λογικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ ἠθικὴ σκοπιά.

Ἡ διπλῆ αὐτὴ δυνατότητα: νὰ ἐκτελεῖ κανεὶς τὸ καθῆκον του καὶ νὰ τὸ πράττει ἀπὸ καθαρὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ νόμο — κι αὐτὸ νὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ — ἢ νὰ ἐκτελεῖ τὸ καθῆκον του ἀπὸ ἕνα ὁποιοδήποτε ψυχολογικὸ κίνητρο — καὶ τοῦτο εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ δικαίου —, δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι ὑπάρχει μία διπλῆ ἠθολογικὴ στάση — ἠθικὴ καὶ νομική —. ὅτι ὑπάρχει ἑτερογένεια ἀνάμεσα στὶς ἠθικὲς καὶ τὶς νομιμὲς ἀρχές. Στὸ ἐπίπεδο τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν, τὸ σύνολο τῶν νόμων κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς ἀναφέρονται πράγματι στὶς θεμελιώδεις δυνάμεις τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ. Καὶ στὴν ἐπακόλουθη ἐπεξήγηση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ καὶ τὸ δίκαιο ὑπογραμμίζεται ὅτι τὰ ἠθικὰ καθήμοντα καὶ τὰ νομικὰ καθήκοντα δὲν διαφέρουν οὐσιωδῶς ὅσον ἀφορᾶ τὸ βαθύτερο περιεχόμενό τους. Κατὰ συνέπεια, θὰ μποροῦσε νὰ λεχθεῖ ὅτι τὰ σύνορα τοῦ δικαίου κι ἐκεῖνα τῆς ἠθικῆς εἶναι ὑλικῶς ταυτόσημα, ὅτι μόνο οἱ τρόποι τῆς κρίσεως διαφέρουν ἐδῶ κι ἐκεῖ, κατὰ τὸ μέτρο εἰδικότερα ποὺ ἡ ἠθικὴ ἀνάγει τὴν αὐτονομία τοῦ ὑποκειμένου σὲ κριτήριο τῆς ἠθικότητας, ἐνῶ τὸ δίκαιο σταματᾶ σὲ μία ἄποψη ἐξωτερικῆς συμμορφώσεως τῆς πράξεως, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ ποιότητα τῆς προθέσεως. Ἂν αὐτὸ συνέβαινε πραγματικά, ὁ μόνος τομέας μέσα στὸν ὁποῖο ἡ εἴσοδος θὰ ἦταν ἀπαγορευμένη αὐστηρὰ στὸ δίκαιο θὰ ἦταν τὸ ἄδυτο τῆς συνειδήσεως: τὸ δίκαιο δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μὲ διατάξει νὰ ἐκτελῶ τὸ καθῆκον μου ἀπὸ καθαρὸ σεβασμὸ τοῦ νόμου. Ἡ ἐπίφαση τῆς αὐτονομίας θὰ εἶχε ἔτσι διασωθεῖ, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα δὲν θὰ ἦταν πιὰ παρὰ μία πλασματικὴ αὐτονομία, ἀφοῦ τὸ δίκαιο θὰ ἐπεφύλασσε παρὰ ταῦτα στὸν ἑαυτό του τὴν εὐχέρεια νὰ προστάζει παντοῦ καὶ σχετικὰ μὲ κάθε τι, κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ μιᾶς ἐξωτερικῆς κυρώσεως. Ἔτσι ὅμως, ἂν ὅλες οἱ ἠθικὲς πράξεις ἀναδιπλώνονταν ἀπὸ νομικὲς ὑποχρεώσεις συνεπαγόμενες κυρώσεις, ἡ ἐνδόμυχη αὐτονομία θὰ εἶχε πρακτικὰ καταργηθεῖ.

---

8. Βλ. τὸ ἀνωτέρω, ὑποσ. 3 μνημονευόμενο βιβλίο μου, σελ. 262 ἐπ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

4. Δὲν εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς στὸ ὁποῖο ὁ φιλόσοφος ἤθελε νὰ καταλήξει. Στὴν πραγματικότητα, στὸ ἐπίπεδο τοῦ δικαίου, τὸ ἐπιτακτικὸ κατηγορικὸ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ, ἡ ἰδέα ποὺ ὀφείλει νὰ χρησιμεύσει ὡς μεσάζων ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ δίκαιο τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ στὸ πραγματικὸ γεγονὸς τοῦ θετικοῦ δικαίου. Στὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἡ ἑνότητα τῶν ἠθολογικῶν ἀρχῶν εἶναι ἀπολύτως ἐντελής, θεμελιούμενη ἀποκλειστικὰ ἐπάνω στὸ νόμο τῆς αὐτονομίας[9]. Ὅμως τὸ καντιανὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν ἐνέχει ὀντολογικὴ σημασία, δὲν ἐνέχει παρὰ μία ἰδεατὴ σημασία: εἶναι ἕνα ἀρχέτυπο, τοῦ ὁποίου ἡ ἰδέα ἀναφέρεται σὲ μία διαδικασία πραγματώσεως ἢ ὀργανικῆς ἀναπτύξεως, μέσα στὴν ἱστορία καὶ μὲ τὶς δυνάμεις τῆς ἱστορίας. Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὡστόσο, ὅτι ὁ Κάντ ἀφήνεται νὰ γλυστρίσει πρὸς ἕνα νομικὸ πανθεϊσμό, ἐντάσσοντας στὸ σύστημά του ὅλες τὶς κοινωνιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ δυνατὲς μορφὲς δικαίου. Μιλώντας γιὰ «πραγμάτωση» τοῦ δικαίου, ὁ φιλόσοφος ἔχει σταθερὰ κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα του μία διαδικασία αὐξουμένης θεσμοποιήσεως τῶν στοιχειωδῶν μορφῶν νομικῆς ζωῆς, θεσμοποιήσεως τῆς ὁποίας τὸ πρότυπο προσφέρεται στὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴν χομπσιανὴ μεταφυσικὴ τοῦ ἀπολύτου κράτους[10].

Ὁ Κάντ ἐπιφέρει, ὁπωσδήποτε, σ' αὐτὴ τὴν κεταφυσικὴ δύο οὐσιώδεις μεταβολές: ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος διευρύνει τὶς δομές της, γιὰ νὰ ἐντάξει σ' αὐτὲς ἕνα ἀπεριόριστο δικαίωμα ἀτομικῆς ἰδιοποιήσεως, σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα τοῦ αὐτοματικοῦ ἐλευθέρου συναγωνισμοῦ· ποὺ ἐπρόβαλαν οἱ φιλελεύθεροι οἰκονομολόγοι τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, βασιζόμενος στὴν ἰδέα ἑνὸς ἀναλόγου αὐτοματισμοῦ στὸν τομέα τῆς σκέψεως, διακηρύσσει τὸν ἱερὸ καὶ ἀπαράβατο χαρακτήρα του. Οἱ φυσικοὶ αὐτοὶ νόμοι τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας δὲν γίνονται, πάντως ἔμπρακτοι παρὰ μόνο κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἡ κρατικὴ ἐξουσία τοὺς «πραγματοποιεῖ» στὴν ἱστορία, ἀποθέτοντας σ' αὐτοὺς τὴ σφραγίδα τῆς θετικότητας, δηλαδὴ δημιουργώντας τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιβληθεῖ ὁ χωρὶς ὅρους σεβασμός τους μὲ τὴν παρεμβολὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ[11].

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνοιχθεῖ μία παρένθεση. Ἀπὸ τὸ λόγο ἀκριβῶς ὅτι ἀποτελεῖ τμῆμα μιᾶς εὐρύτερης φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας, ἡ νομικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ θὰ παρέμενε ἀκατανόητη, ἂν ἐπέμενε κανεὶς νὰ ἀγνοεῖ τὴ θεωρία τῆς κοινωνίας καὶ τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν

---

9. Ἡ σπουδαιότητα τῆς ἰδέας τῆς αὐτονομίας ὑπογραμμίζεται ἐπαρκῶς στὸ μεγάλο βιβλίο τοῦ Victor Delbos, *La Philosophie pratique de Kant*,, ἰδίως σελ. 351 ἐπ.

10. G. Vlachos, ὅ. π., σελ. 300 ἐπ.

11. Ὅ. π. σελ. 412 ἐπ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἱστορία. Δὲν θὰ ἦταν φυσικὰ δυνατὸ νὰ ἐπεκταθῶ ὑπέρμετρα, ἐδῶ, ἐπάνω σ' αὐτὰ τὰ θέματα[12]. Ὀφείλω ὡστόσο νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ἡ συναγωνιστικὴ κοινωνία ἐνέχει, κατὰ τὸν Κάντ, μία πραγματικότητα βιολογικὴ καὶ ψυχολογική, ὅσο καὶ ἠθική, νομικὴ καὶ πολιτική. Ἀνταποκρίνεται, ἀκριβέστερα, σὲ αἰτήματα βιολογικῆς καὶ ψυχολογικῆς σημασίας, ποὺ δημιουργοῦν τὰ ἴδια τὴν ἀνάγκη τῆς διαδικασίας θεσμοποιήσεως ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως. Στὴν πραγματικότητα, στὸν καντιανὸ ἰδεαλισμὸ ἡ αὐτοματικὴ φυσικὴ τάξη δὲν εἶναι τέλεια παρὰ μόνο σὰν σχέδιο ἢ ἰδέα ἀναπτύξεως καί, γιὰ νὰ γίνει ἔκπρακτη, δημιουργεῖ ἡ ἴδια στοὺς κόλπους της ἕνα κέντρο ἐλέγχου καὶ συντονισμοῦ, ἐνσαρκωμένου ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ἡ τελευταία δὲν δημιουργεῖ, κατὰ κυριολεξία, τὴν τάξη μέσα στὴν κοινωνία· παράγεται μᾶλλον ἡ ἴδια «πραγματοποιώντας» αὐτὴ τὴν τάξη, δηλαδὴ ἐξασφαλίζοντας τὴ λειτουργία της, μὲ τὸν παραμερισμὸ τῶν ἐμποδίων ποὺ τὴν παρακωλύουν. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία πετυχαίνει αὐτὸν τὸν σκοπὸ δαμάζοντας, σὲ ἕνα πρῶτο στάδιο, τοὺς χαρακτῆρες σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα μιᾶς αὐστηρῆς πειθαρχίας καί, σὲ ἕνα δεύτερο στάδιο, σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐλεύθερης παιδείας. Ὁ δαμασμὸς καὶ ἡ παιδεία δὲν πρέπει ὅμως, ὅπως τὸ ἐσημειώσαμε μόλις, νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση τῆς δυνητικὰ αὐτοματικῆς φυσικῆς τάξεως. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια κάθε δίκαιο γενικὰ εἶναι κοινωνικὸ δίκαιο ἢ δίκαιο ἰδιωτικὸ καί, ταυτοχρόνως, εἶναι καὶ δημόσιο δίκαιο. Ἡ θετικότητα τοῦ δικαίου εἶναι συνάρτηση τῆς κρατικοποιήσεώς του, ἀλλ' ἡ κρατικοποίηση δὲν εἶναι παρὰ ἡ καθιέρωση ἀπὸ μέρους τῆς ἐξουσίας τῶν φυσικῶν νόμων τῆς κοινωνίας, μὲ τὴν παρεμβολὴ μιᾶς ἀπειλῆς κυρώσεων ἀπὸ ἕνα «δημόσιο δικαστήριο»[13].

5. Οἱ παραπάνω διευκρινίσεις μᾶς ἐπιτρέπουν τώρα νὰ ἐξετάσομε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὸ πρόβλημα τῶν συνόρων τοῦ δικαίου.

Ὅπως τὸ ἐσημειώσαμε προηγουμένως, ἡ ἠθολογικὴ τάξη εἶναι ἐνιαία στὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλ' ἡ ἰδέα τῆς πραγματοποιήσεως αὐτοῦ τοῦ δικαίου ἔχει ὡς συνέπεια ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἐξουσία ὀφείλει νὰ διακρίνει δύο κατηγορίες ἠθολογικῶν φυσικῶν νόμων, τοὺς καθαρὰ ἠθικοὺς νόμους καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους τοῦ δικαίου[14]. Οἱ νόμοι τῆς τελευταίας αὐτῆς κατηγορίας εἶναι ἔγκυροι καθ' ἑαυτούς, ἀλλ' ἡ ἐφαρμογή τους μπορεῖ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ μία ἐξωτερικὴ κύρωση· εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο,

---

12. Πρβλ. ὅ. π., σελ. 429 ἐπ.

13. *Rph. R.* (Akad. Ausg.) ἀριθ. 7996, 7847, σελ. 576, 533-34.

14. Πρβλ. *Erläuterungen zu A. G. Baumgarten Initia Philosophiae Practicae Primae*, S.S. τόμος XIX, ἀριθ. 6680, 6586 καὶ τὴν ἔκθεση μας ἐπὶ τοῦ προβλήματος, ὅ.π., σελ. 270 ἐπ., 297 ἐπ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

προορισμένοι ἐκ τῶν προτέρων νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸ σύστημα τῶν κυρωτικῶν κανόνων τοῦ κράτους, ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς διαδικασίας θεσμοποιήσεως, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος προηγουμένως. Τὸ «φυσικὸ δημόσιο δίκαιο» δίκαιο γίνεται τότε κατὰ περιεχόμενο ταυτόσημο μ' ἐκεῖνο τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας· ταυτόσημο ἐπίσης ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀρχή του μὲ τὸ «ἠθικὸ φυσικὸ δίκαιο», λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι τὸ δημόσιο φυσικὸ δίκαιο δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ καθιερώνει, στὴ σκέψη τοῦ Κάντ, τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας. Ἕνα τέτοιο δίκαιο περιορίζεται ἀπὸ μιὰ σκοπιά, τῆς ὁποίας ἡ σημασία εἶναι διπλῆ: ποσοτικὴ καὶ ποιοτική. Ἀπὸ ποσοτικὴ ἄποψη παραμένουν ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ δικαίου ὅλα τὰ καθήκοντα, ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τους δὲν εἶναι ἐπιδεκτικὰ ἐνσωματώσεως στὸ σύστημα τῶν ἐξωτερικῶν κυρώσεων. Ἀπὸ ποιοτικὴ ἄποψη ἡ ἐπιβολὴ τοῦ δικαίου ἐπάνω στὶς θελήσεις ὑπὸ μορφὴ ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ εἶναι μόνο μερική. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας ἰδιοποιήσεως τῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς συμβατικῆς ἐλευθερίας, εἰδικότερα, ἐπιβάλλουν στὴν κρατικὴ ἐξουσία νὰ προσδιορίζει τὸ περιεχόμενο τῆς ἰδιοκτησίας ἢ τοὺς τρόπους τῶν οἰκονομικῶν συναλλαγῶν, κατὰ τρόπο ποὺ δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χαρακτηρισθεῖ δικαιακὸς παρὰ μόνο κατὰ ἕνα σημεῖο ἀναφορᾶς ἐξαιρετικὰ ἀσθενές: στὴν πλειονότητα τῶν ἀμφισβητήσεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἀποστολὴ τοῦ δικαστῆ συνίσταται στὸ νὰ ἐπιβεβαιώνει τὸ σεβασμὸ τοῦ νόμου τῶν συμβαλλομένων, δηλαδὴ τὴν αὐτονομία.

Θεώμενο κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιά, τὸ δίκαιο ὁμοιάζει λιγότερο μὲ ἕνα σύνολο ἠθολογικῶν παραγγελμάτων καὶ περισσότερο μὲ ἕνα ἐξαιρετικὰ ἀποκεντρωμένο τεχνικὸ κανόνα κατανομῆς τῶν κοινωνικῶν ἁρμοδιοτήτων. Ἀκόμη καλύτερα, μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ τὸ πεδίο αὐτῶν τῶν λίγο ἢ πολὺ ἀραχνοειδῶν ρυθμίσεων καὶ ἀκόμη πιὸ πολὺ ἐκεῖνο τῶν ἐνδεχομένων ἐξωτερικῶν κυρώσεων θὰ ὄφειλε νὰ μικραίνει προοδευτικά[15]. Βεβαίως δὲν πρόκειται ἐδῶ παρὰ γιὰ μία καθαρὴ ἰδέα τοῦ Λόγου, γιὰ μία ἀτελεύτητη, πρακτικῶς ἀνεπίτευκτη προσπάθεια. Ἡ ἰδέα ὅμως αὐτὴ ὑπογραμμίζει ἀρκετὰ ὅτι τὸ δίκαιο δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ἐλάχιστο τμῆμα τῆς ἠθολογικῆς τάξεως, τὸ τμῆμα ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὶς βασικὲς λειτουργίες τῆς αὐτοματικῆς συναγωνιστικῆς κοινωνίας.

Ὡστόσο, ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς ποὺ καλεῖται νὰ ἐπιτελέσει, τὸ δίκαιο ὀφείλει νὰ προσλάβει τὴ μορφὴ μιᾶς πνευματικῆς

15. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἔχει ἤδη προβληθεῖ στὴ *Διατριβή*, § 9, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὴν ἰδέα μιᾶς «τέλειας δημοκρατίας», σύμφωνα μὲ τὸ ἰδεατὸ πρότυπο τοῦ Πλάτωνος (*Πολιτεία* 472 δ-ε). Π βλ. *Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, γαλλ. μετάφρ. A. Tremesaygnes καὶ B. Pacaud, σελ. 264-265.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πειθαρχίας ὄχι μόνο ἄκαμπτης ἀλλ' ἐπίσης μηχανιστικῆς. Ἀπὸ ἐκεῖ προκύπτει τὸ νέο αὐτὸ κριτήριο διακρίσεως, ποὺ ὁ Κάντ ἐπικαλεῖται στὴ *Θεωρία τοῦ Δικαίου*, ὅτι δηλαδὴ τὰ νομικὰ καθήκοντα εἶναι αὐστηρά, ἐνῶ ἡ ἠθικὴ ἀφήνει στὸ ὑποκείμενο ἕνα πιὸ μεγάλο περιθώριο ἐκτιμήσεως καὶ ἐπιλογῆς[16]. Ἐπιβεβαίωση, ποὺ δὲν εἶναι ἀληθινὴ παρὰ μόνο κατὰ τὸ ἥμισυ, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἀτομιστικὸς καὶ ἀποκεντρωτικὸς χαρακτήρας τοῦ καντιανοῦ δικαίου τείνει οὐσιωδῶς στὸ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη αὐτονομία τῆς θελήσεως τῶν ἰδιωτῶν. Ἀλλὰ κατὰ τὸ μέτρο ποὺ εἶναι ἀληθινή, συνεπάγεται κατ' ἀνάγκη μία ἀνήκουστη ὑπερτίμηση τοῦ φορμαλισμοῦ καὶ ὁδηγεῖ στὴν ἀκαμψία ποὺ γνωρίζομε, εἰδικότερα στὸν τομέα τοῦ ποινικοῦ δικαίου. Προστιθέμενη στὴν ἐκδοχὴ τῆς ἐξωτερικότητας τοῦ δικαίου, ἡ ἀκαμψία αὐτὴ καταλήγει στὸ νὰ μεταβάλει τὸ ποινικὸ ἰδιαίτερα δίκαιο σὲ ἕνα μέσο στενῆς ἀνταποδοτικῆς καταστολῆς, κατ' ἀποκλεισμὸ κάθε ἰδέας βελτιώσεως τοῦ ἐγκληματία ἢ ποινικῆς προλήψεως, γενικῆς ἢ εἰδικῆς[17].

Ἡ αὐστηρὴ αὐτὴ ἀντίληψη τοῦ Κάντ ἐνέχει καὶ ἄλλες ἀπόψεις, ποὺ ἐνδιαφέρουν τὸ θέμα μας.

Μία ἀπὸ τὶς συνέπειές της εἶναι ὅτι ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸ δικαστὴ κάθε ἐλευθερία ἑρμηνείας καὶ τείνει νὰ τὸν μεταβάλει σὲ τυφλὸ ὄργανο τοῦ κειμένου τοῦ νόμου, τὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι εἶναι σύμμορφο πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους τοῦ δικαίου[18]. Καὶ ἐδῶ ἀκόμη διαπιστώνεται ὅτι μία ἀπὸ τὶς περισσότερο θεμελιώδεις καὶ σταθερὲς ἀρχὲς τῆς καντιανῆς πολιτειολογίας καὶ νομικῆς φιλοσοφίας, ἡ δικαστικὴ ἀνεξαρτησία, δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα παρὰ ἡ ἀντανάκλαση τῆς θεωρίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀντιστοίχου περιορισμοῦ τῶν δικαιακῶν ρυθμίσεων σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα τῶν φυσικῶν αὐτοματισμῶν[19].

---

16. *Θεωρία τῆς Ἀρετῆς*, J. Barni, ὅ. π., σελ. 26 ἐπ. Πρβλ. *Lose Blätter*, E4 (*S.S.*, τόμος XVIII, σελ. 390-393).

17. Πρόκειται ἀσφαλῶς ἐδῶ γιὰ μία ἀπὸ τὶς περισσότερο ἀρνητικὲς πλευρὲς τῆς νομικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ, ἐπακόλουθης, ὅπως φαίνεται, τῆς ἰδιαίτερης φροντίδας του νὰ περιορίσει τὶς δραστηριότητες τοῦ κράτους ὑπὸ μορφὴ τοῦ κυβερνητικοῦ πατερναλισμοῦ, ἀλλὰ ποὺ συνδέονται ἐπίσης προφανῶς μὲ τὴν ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαθέτει ἀπὸ τὴ φύση του ἀρκετὴ εὐφυΐα γιὰ νὰ κατανοεῖ ὁ ἴδιος τὴ σημασία τῶν νομικῶν ἀπαγορεύσεων καὶ κυρώσεων.

18. Περὶ τῆς σημασίας αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀνάλογη — ἀλλ' ὄχι ταυτόσημη — τοποθέτηση τοῦ Montesquieu, βλ. τὸ προηγουμένως παραπεμπόμενο βιβλίο μας, σελ. 482 ἐπ., καθὼς καὶ Georges Vlachos, *La politique de Montesquieu*, Paris, Monchrestien 1974, σελ. 70 ἐπ., 83 ἐπ.

19. Βλ. εἰδικότερα τὶς σκέψεις ποὺ ἀφιερώνονται σ' αὐτὸ τὸ θέμα στὸ *Σχέδιο Αἰώνιας Εἰρήνης* (γαλλ. μετάφρ. J. Darbelay, 1958, σελ. 131).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Εἶναι ἡ ἴδια αὐτὴ ἀτομιστικὴ καὶ μηχανιστικὴ ἀντίληψη — παρὰ τὸν ἠθολογικὸ χρωματισμό της —, στὴν ὁποία ὀφείλεται τὸ ἀνέκκλητο διαζύγιο ἀνάμεσα στὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης καὶ σ' ἐκείνη τῆς ἐπιεικείας. Περισσότερες ἀπὸ μία φορὲς ὁ Κάντ γράφει, ὅτι ὁ δικαστὴς ὀφείλει νὰ εἶναι δίκαιος καὶ ὄχι ἐπιεικής[20]. Προχωρεῖ ἀκόμη πιὸ πολὺ καὶ δέχεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ νομοθέτης, τοῦ ὁποίου ἡ ἀποστολὴ συνίσταται νὰ ἀντιγράφει τοὺς φυσικοὺς νόμους, ὀφείλει νὰ ἀπέχει ἀπὸ κάθε τοποθέτηση σχετικὴ μὲ τὴν ἐπιείκεια στὶς σχέσεις φυσικῆς δικαιοσύνης. Τοῦτο σημαίνει, στὴν πράξη, ὅτι τὸ κράτος δὲν πρέπει νὰ ἀναμιγνύεται, ὑπὸ ὁποιοδήποτε πρόσχημα, στὴ λειτουργία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας. Πράγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει ἡ διάκριση — ἐπάνω στὴν ὁποία ὁ Κάντ ἐπανέρχεται κατὰ κόρο στὰ ἔργα του πρακτικῆς φιλοσοφίας —, ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ τὴν εὐδαιμονία, καθὼς καὶ ἡ ἀπαγόρευση ὅπως ἡ ἐξουσία ἀσχολεῖται μὲ τὴν εὐτυχία τῶν ἰδιωτῶν[21].

Σ' αὐτὴ τὴ διάκριση ἀνταποκρίνεται ἡ τοποθέτηση ποὺ γνωρίζομε ὅσον ἀφορᾶ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, τῆς πολιτικῆς, ἀπὸ τὸ ἄλλο. Κατὰ τὸν Κάντ ἡ πολιτικὴ εἶναι μία τέχνη, δεδομένου ὅτι ὀφείλει νὰ λαμβάνει ὑπόψη συνεχῶς τὶς συμβουλὲς ποὺ παρέχει ἡ φρόνηση. Ὅμως ἡ χρήση τῶν ἀρχῶν τῆς φρονήσεως δὲν εἶναι μία ὁποιαδήποτε τέχνη. Ἡ πολιτικὴ εἶναι, πράγματι, ὑποταγμένη τελολογικὰ στὴν ἐπιστήμη τῶν ἠθῶν ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονός, ὅτι ἔχει ὡς ἀντικείμενο μία ὁρισμένη μορφὴ κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Ὡστόσο δὲν ὑπόκειται τελολογικὰ στὴν ἐν γένει ἐπιστήμη τῶν ἠθῶν ἀλλὰ στὸ στενότερο ἐκεῖνο τμῆμα τῶν ἠθῶν, ποὺ χαρακτηρίζομε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ δικαίου καὶ εἰδικότερα τοῦ «δημοσίου φυσικοῦ δικαίου»[22].

Ἡ λεπτεπίλεπτη αὐτὴ ἐπιχειρηματολογία ἀναφέρεται σὲ οὐσιώδεις πρακτικοὺς σκοπούς, ποὺ ἀποβλέπουν, ὅπως τὸ σημειώσαμε, νὰ ἐξοβελίσουν τὸν κυβερνητικὸ πατερναλισμό, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο, νὰ ἐπαναφέρουν τὴν κυβερνητικὴ δραστηριότητα στὶς αὐστηρὲς διαστάσεις τοῦ φιλελευθέρου-ἀτομιστικοῦ κράτους.

Οἱ ἀνωτέρω ἀπαγορεύσεις συνοδεύονται, πάντως, ἀπὸ ὁρισμένους μετριασμούς. Ὁ φιλόσοφος δὲν μπορεῖ, πράγματι, νὰ μὴ ἀναγνωρίσει στὸ κράτος τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον νὰ ἐπεμβαίνει σὲ περιπτώσεις ἐξαιρετικῆς φτώχιας καὶ ἀθλιότητας. Ἀλλ' ὅπως ἡ θεωρία του δὲν γνωρίζει μία κατη-

---

20. Βλ. εἰδικὰ τὸ Παράρτημα τῆς *Θεωρίας τοῦ Δικαίου*. Πρβλ. G. Vlachos, *La pensée politique de Kant*, σελ. 383, ὑποσ. 68-70.

21. G. Vlachos, ὅ. π., σελ. 404 ἐπ.

22. *Μεταφυσικὴ τῶν Ἠθῶν*, σελ. 129, ὑποσ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γορία φυσικῶν νόμων, ἐνδιάμεση μεταξὺ τῶν νόμων τοῦ δικαίου καὶ ἐκείνων τῆς ἠθικῆς, ἀνακαλύπτει γιὰ τὴν περίσταση ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος καθηκόντων, τῶν «πραγματιστικῶν» καθηκόντων, διακεκριμένων ἀπὸ τὰ ἠθολογικὰ καθήκοντα καὶ χαρακτηριζομένων ὡς «προφυλάξεων ποὺ λαμβάνονται ὑπὲρ τῆς γενικῆς εὐδαιμονίας».

Οἱ σχετικὰ μὲ τὴ λογικὴ *Στοχασμοὶ*[23] φωτίζουν τὴν ἀκριβῆ νομικὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ ὁρισμοῦ. Ὁ Κὰντ διακρίνει ἐκεῖ τὸ σύνολο τῶν πρακτικῶν νόμων σὲ «νόμους παραγωγικοὺς δικαιωμάτων» (rechtsbestimende) καὶ σὲ «νόμους περιθάλψεως» (vorsorgende). Οἱ τελευταῖοι, γράφει, πρέπει νὰ διαχωρίζονται ἀπὸ τοὺς πρώτους: ἐκεῖνος πρὸς ὄφελος τοῦ ὁποίου τὸ κράτος δαπανᾶ τὶς φροντίδες του δὲν ἀποκτᾶ κανένα δικαίωμα.

Ὁ φιλόσοφος ἐκφράζει ἀλλοῦ τὴν ἴδια ἄποψη, λέγοντας ὅτι ἡ ἐπιείκεια δὲν ἀνήκει στὸ δικαστὴ ἀλλὰ στὸν ἡγεμόνα. Τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει μία ἐπιεικὴς δικαιοσύνη ἀλλὰ μόνο μία ἐπιεικὴς διοίκηση.

Ἡ διοίκηση δὲν διαφεύγει βέβαια ἀπὸ τὸ αἴτημα τοῦ κράτους δικαίου, ἀλλ' οἱ δραστηριότητές της δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς δικαιακὲς κατὰ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Πρᾶγμα ποὺ ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι, παρὰ τὸν ὀρθολογισμό του καὶ τὴν αὐστηρὴ ἠθολογική του στάση, ὁ Κὰντ δὲν κατορθώνει νὰ τοποθετήσει στὸ ἴδιο ἐπίπεδο νομικῆς πειθαρχίας τὸ σύνολο τῶν κρατικῶν δραστηριοτήτων, ποὺ δὲν μποροῦν, ἐξ ὁρισμοῦ, παρὰ νὰ εἶναι δικαιακὲς δραστηριότητες.

6. Θὰ μπορούσαμε νὰ σταματήσουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὴ μελέτη τοῦ καντιανοῦ συστήματος. Ἀλλ' ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ ἦταν ἀκόμη ἀνεπαρκής. Στὴν πραγματικότητα ὁ Κὰντ δὲν θέλησε νὰ ἐκθέσει μόνο τοὺς ὑπερβατικοὺς ὅρους τοῦ νομικοῦ ἀτομισμοῦ, θεώμενους στὴν προοπτικὴ τῆς ἀπεριόριστης προόδου. Στὴν ἰδέα τῆς ἀναπτύξεως ἐπλησίασε μία μεταφυσικὴ τῆς χωρὶς ὅρους τάξεως, ποὺ οἱ σχολιαστές του ἔκριναν αὐστηρὰ σὲ σχέση μὲ τὴν πάρα πολὺ γνωστὴ ἀπόκρουση ἐκ μέρους του τοῦ δικαιώματος ἐπαναστάσεως καὶ ἀντιστάσεως στὴν καταπίεση.

Εἶναι σκόπιμο νὰ σημειωθεῖ, ὅτι αὐτὴ ἡ μεταφυσικὴ τῆς χωρὶς ὅρους τάξεως δὲν ἀφορᾶ μόνο τὸ πολιτικὸ δίκαιο, ἀλλ' εἰσχωρεῖ στὴν ἴδια τὴ λογικὴ τοῦ ὑπερβατικοῦ συστήματος. Ὁ συγγραφέας τῆς *Θεωρίας τοῦ Δικαίου* μᾶς πληροφορεῖ πράγματι, ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς δικαιακοὺς νόμους, καθαροὺς ἢ «πραγματοποιημένους» ἀπὸ τὸ κράτος, ὑπάρχουν νόμοι ποὺ δὲν εἶναι καθόλου φυσικοὶ ἀλλὰ μόνο θετικοί. Οἱ νόμοι αὐτοὶ δὲν εἶναι ὀρθολογικὰ ἔγκυροι, δὲν συνάγονται a priori ὡς ἀναγκαῖοι ἢ ἁπλῶς σύμμορ-

23. Πρβλ. τὶς παραπομπὲς τῆς ὑποσ. 20.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φοι πρὸς τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης. Ὁ ἀναγκαστικὸς χαρακτήρας τέτοιων νόμων προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι συνοδεύονται πάντοτε ἀπὸ μία κύρωση. Ὁ Κάντ τοὺς ἐπιφυλάσσει τὸ ὄνομα τοῦ «αὐστηροῦ δικαίου»[24]. Ὁπωσδήποτε, ὅμως, δὲν ἀρκεῖται νὰ τοὺς χαρακτηρίσει ὡς νομικὰ ἐγκύρους κάτω ἀπὸ μία ἐπακριβῆ ἐμπειρικὴ σκοπιά: προσπαθεῖ ἐπίσης νὰ τοὺς ἐνσωματώσει στὴν κατὰ κυριολεξία ἠθολογικὴ τάξη.

Ἀντιλαμβάνεται βεβαίως κανεὶς ὅτι οἱ αὐστηρῶς θετικοὶ νόμοι εἶναι δικαιακῶς ἔγκυροι, ἔστω καὶ ὑπὸ τύπο προσωρινότητας, ὅταν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ γιὰ μόνο τὸ λόγο ὅτι προέρχονται ἀπὸ αὐτήν. Διότι εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ δυναμικὴ τῆς προόδου, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ Κάντ, μόνο ὁ κανόνας τῆς ἐξουσίας, ὅποιος κι ἂν εἶναι, εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀναρχία, ποὺ εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς τοῦ δικαίου[25]. Μολονότι εἶναι ὀρθολογικὰ ἀκαθόριστοι, οἱ νόμοι τοῦ «αὐστηροῦ δικαίου», θεώμενοι στὸ ἐπίπεδο τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐξουσίας, ἀποκτοῦν ἐμμέσως ἕνα ἀναμφισβήτητο στοιχεῖο ὀρθολογικότητας· γίνονται κατὰ κάποιον τρόπο ὁ ἐμπειρικὸς δρόμος θεσμοποιήσεως τῆς ἐξουσίας καὶ, ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονός, τὸ μέσο ἀντινομικῆς πραγματώσεως τῆς αὐτοματικῆς φυσικῆς τάξεως.

Εἶναι αὐταπόδεικτο ὅτι ἡ ἐγκυρότητα αὐτῆς τῆς κατηγορίας νόμων, τῶν «αὐστηρῶν θετικῶν νόμων», δὲν εἶναι τῆς ἴδιας ἀκριβῶς ἐντάσεως μ' ἐκείνης τῶν ὀρθολογικῶν νόμων ποὺ ὑποδεικνύονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ «δημοσίου φυσικοῦ δικαίου». Καὶ ἀνήκει στὴν ἴδια τὴν ἐξουσία, φωτισμένη ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, νὰ ὑποκαταστήσει στοὺς ἐμπειρικοὺς καὶ συμπτωματικοὺς νόμους τῆς πρώτης ὁμάδας τὶς ἀρχὲς ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς ἐννοίας τῆς φυσικῆς τάξεως.

Εἶναι σκόπιμο ὡστόσο νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Κάντ δὲν ἀρκεῖται στὴν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀπόδειξη τῆς νομικῆς ἐγκυρότητας, σχετικῆς ἢ προσωρινῆς, τῶν «αὐστηρῶν θετικῶν νόμων». Ἰσχυρίζεται ὁμοίως ὅτι αὐτοὶ οἱ νόμοι, ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνέχουν τὸ σχετικὸ ἢ προσωρινὸ νομικὸ κῦρος, γίνονται «ἐμμέσως ἠθικοὶ νόμοι», δηλαδὴ πηγὴ ἠθικῶν καθηκόντων κατὰ τὴν αὐστηρὴ σημασία τοῦ ὅρου.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς τοποθετήσεως αὐτῆς, ποὺ δὲν ἐκφράζει κατὰ τὴ γνώμη μου τὴν οὐσία τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ, ἀλλὰ ἦλθε μᾶλλον νὰ ἐνοφθαλμισθεῖ μέσα στὸ σύστημα κατὰ τὴν κρίσιμη στιγμὴ τῆς ἀποδοχῆς ἢ τῆς ἀπορρίψεως τοῦ «δικαιώματος ἐπαναστάσεως», νομίζω ὅτι ἡ τόσο κοπιωδῶς ἀναζητούμενη διάκριση ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ τὴν

---

24. *Θεωρία τοῦ Δικαίου*, σελ. 29. Πρβλ. G. Vlachos, ὅ.π., σελ. 284-85.

25. Βλ. διὰ μακρῶν ἐπάνω σ' αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία, G. Vlachos, ὅ.π., σελ. 515 ἐπ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἠθικὴ ἐξαφανίζεται ἐντελῶς, ἀφήνοντας τὴ θύρα ἀνοικτὴ σὲ ὅλους τοὺς ἐμπειρισμοὺς καὶ σὲ ὅλους τοὺς κονφορμισμούς. Ὁ ἴδιος ὁ πρακτικὸς λόγος γίνεται πηγὴ ἀμφιλογιῶν. Ὅταν ὁ Κὰντ γράφει ὅτι «ὁ κανόνας, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὀφείλομε νὰ ἐνεργοῦμε σύμφωνα μὲ δικαιακοὺς νόμους, ἀνήκει στὴν ἠθική», καὶ ἐφαρμόζει ἀδιαφόρως αὐτὸν τὸν κανόνα τόσο στοὺς φυσικοὺς νόμους ὅσο καὶ στοὺς νόμους τοῦ «αὐστηροῦ δικαίου», εἶναι φανερὸ ὅτι ἐπικαλεῖται τὴν ἠθικὴ γιὰ νὰ τοποθετήσει σὲ ἕνα περισσότερο ἀπὸ ὕποπτο ἐπίπεδο δύο κατηγορίες γνώσεων, ποὺ ἡ κριτικὴ ἰδέα μᾶς ἐπέβαλε νὰ κατατάξομε σύμφωνα μὲ μία ἐντελῶς διαφορετικὴ ἱεράρχιση.

Δὲν νομίζω ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιμείνει κανεὶς πιὸ πολὺ ἐπάνω σ' αὐτὴ τὴν κριτική. Ἐπισημαίνω μᾶλλον τὸ γεγονὸς ὅτι, παρὰ τὸν συγκεχυμένο ἢ ἀναποφάσιστο χαρακτήρα τῆς διακρίσεως ἀνάμεσα σὲ ὅ,τι εἶναι ὀρθολογικὸ καὶ σὲ ὅ,τι εἶναι ἀκαθόριστο στὸν δικαιακὸ τομέα, ὁ Κὰντ δὲν παρέλειψε νὰ ὑποπτευθεῖ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς προβλήματος ποιοτικῶν προσδιορισμῶν καὶ ὁρίων μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς κόλπους τοῦ δικαίου.

Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ θὰ μποροῦσε ἐξ ἄλλου νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὴν καντιανὴ ἀντίληψη τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἀντίθετα πρὸς μία γνώμη ποὺ ἔχει συχνὰ ἐκτεθεῖ, ὁ συγγραφέας τοῦ *Σχεδίου Αἰωνίας Εἰρήνης* ἀναγνωρίζει τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ὁρισμένου ἀριθμοῦ ἀρχῶν, τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσομε φυσικοὺς δικαιακοὺς νόμους τῆς διεθνοῦς κοινωνίας, μολονότι αὐτοὶ οἱ νόμοι, λόγω τῆς ἰδιαίτερης δομῆς αὐτῆς τῆς κοινωνίας δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ μεταβληθοῦν σὲ θετικοὺς νόμους, κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ «δημοσίου φυσικοῦ δικαίου», ποὺ ὑπενθυμίσαμε προηγουμένως. Οἱ νόμοι αὐτοί, ἂν καὶ δὲν εἶναι θετικοὶ κατὰ τὴν προεκτεθεῖσα διπλῆ ἔννοια, δὲν εἶναι οὔτε καθαρὰ ἠθικοὶ οὔτε πραγματιστικοὶ ἢ ἐπιεικεῖς. Εἶναι νόμοι ἀναμφισβητήτου ὀρθολογικοῦ κύρους καὶ ἐπιτάσσουν ὑποχρεωτικὰ ἐκεῖνο ποὺ τὰ κράτη καὶ τὰ ἄτομα ὀφείλουν νὰ πράξουν γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ὁ σεβασμός τους, προβαίνοντας εἰδικότερα σὲ μία θεσμικὴ διαρρύθμιση τῆς κοινωνίας τῶν ἐθνῶν[26].

Περατώνοντας τὴ σχηματικὴ αὐτὴ ἔκθεση, εἶμαι βέβαιος ὅτι δὲν περιλαμβάνει ὅλα ὅσα ἐξασφαλίζουν τὴ λαμπρότητα ἢ τὶς ἀδυναμίες τοῦ Κὰντ ὡς φιλοσόφου τοῦ δικαίου. Μία περισσότερο διονυχιστικὴ μελέτη δὲν θὰ ἔκανε ὡστόσο τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ κάνει πιὸ ἔντονο αὐτὸ τὸ συνοπτικὸ συμπέρασμα: παρὰ τοὺς αὐταποδείκτους ποσοτικοὺς περιορισμοὺς

26. Βλ. εἰδικότερα τὶς ἀναπτύξεις ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες σ' αὐτὸ τὸ θέμα στὸ *Σχέδιο Αἰωνίας Εἰρήνης*, σελ. 107 ἐπ., ὅπου ἐπιβεβαιώνεται, μεταξὺ ἄλλων, ἕνα κοσμοπολιτικὸ δικαίωμα τοῦ κάθε ἀνθρώπου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ τὴν ἀναμφισβήτητη ἀκαμψία ποὺ ἐπάγεται τὸ καντιανὸ σύστημα, ἐπισημαίνονται σ' αὐτὸ πολλαπλὲς ἀπόπειρες μετριασμῶν, κι ἀκόμη καὶ ὑπερκερασμῶν, ποὺ ἐπιτρέπουν στὸ σύνολό τους νὰ σκεφθοῦμε ὅτι, κατὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ φιλοσόφου, τὸ δίκαιο δὲν εἶναι μία πάντοτε ὁμοιογενὴς καὶ πάντοτε ταυτόσημη καθ' ἑαυτὴν ὕλη.

Χάρη σ' αὐτὰ τὰ ἀνοίγματα πρὸς τὴν σχετικότητα καὶ τὸν διαπλαστικὸ χαρακτήρα τῆς πείρας ὅσο καὶ χάρη στὸν ὑψηλὸ τόνο τοῦ ἠθικοῦ του περσοναλισμοῦ, ὁ πολιτικὸς καὶ ὁ νομικὸς Κὰντ κατόρθωσε νὰ ἁπλώσει τὴν ἐπιρροή του πέρα ἀπὸ τὸ στενὸ πλαίσιο τῆς φιλελεύθερης ὀρθοδοξίας καὶ νὰ προκαλέσει τὴ γένεση ἑνὸς δικαιακοῦ συστήματος πολὺ διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸ δικό του, τοῦ συστήματος τοῦ Φίχτε, στὸν ὁποῖο ἀφιερώνεται τὸ δεύτερο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης.

Β'

7. Γιὰ τὴν κατανόηση τῆς νομικῆς καὶ πολιτικῆς σκέψεως τοῦ Κάντ, ἡ ἀναδρομὴ στὸ Ρουσσὼ εἶναι χρήσιμη, ἀλλὰ θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ στοχασμὸς τοῦ συγγραφέα τῆς *Κριτικῆς* τοποθετεῖται στὴν προέκταση τοῦ στοχασμοῦ τοῦ συγγραφέα τοῦ *Αἰμιλίου* καὶ τοῦ *Κοινωνικοῦ Συμβολαίου*.

Ὁ Κὰντ ἄντλησε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ρουσσὼ τὴν ἰδέα τῆς ὑποχρεώσεως καὶ τῆς εὐθύνης, γιὰ νὰ καλύψει τὰ ὁρατὰ κενὰ τῆς θεωρίας τῶν οἰκονομολόγων καὶ καθόλου γιὰ νὰ ἀναιρέσει ἢ νὰ τροποποιήσει ριζικὰ αὐτὴ τὴ θεωρία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ, ὅπως τὸ ἔδειξα προηγουμένως, τὴ μόνιμη ἐπιστημολογικὴ προϋπόθεση τῶν περὶ δικαίου καὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεών του.

Κάτι τὸ ἐντελῶς διαφορετικὸ συμβαίνει ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐπίδραση, ποὺ ἐδέχθη ὁ Φίχτε ἐκ μέρους τοῦ γάλλου συγγραφέα. Εἶναι νομίζω χρήσιμο νὰ σταθοῦμε πρῶτα, ἐντελῶς συνοπτικά, ἐπάνω σὲ ὁρισμένες γενικὲς ἀπόψεις τῆς ρουσσωϊκῆς σκέψεως, ἀπόψεις ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς χρησιμεύσουν ὡς γέφυρα γιὰ νὰ περάσουμε ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ καντιανοῦ δικαιακοῦ ἀτομισμοῦ σ' ἐκείνη τῆς σχεδιασμένης καὶ ταξινομημένης ἐλευθερίας τοῦ *Κλειστοῦ Ἐμπορικοῦ Κράτους*.

Ὁ Ρουσσὼ δὲν εἶχε ἀμφισβητήσει, βεβαίως, τὴν καθολικότητα τῆς ὠφελιμιστικῆς ἀρχῆς. Εἶχε δεχθεῖ ἀντιθέτως κατὰ τρόπο φανερό, ὅτι τὸ ἄτομο κινεῖται θεμελιωδῶς ἀπὸ τὸ προσωπικὸ συμφέρον καὶ εἶχε ἀντιληφθεῖ τὴν πολιτικὴ Γενικὴ Θέληση ὡς τὸ σύνολο τῶν ἀμοιβαίων περιορισμῶν τοῦ συμφέροντος τοῦ καθενὸς καὶ ὅλων μαζύ[27]. Ἀλλ' εἶχε, ἀκριβῶς,

27. Ἀνάμεσα στὶς πολυάριθμες μελέτες ποὺ ἔχουν ἀφιερωθεῖ στὴ διαλεκτικὴ τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος βλ. ἰδιαίτερα: Jacques Dehaussy,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀρνηθεῖ νὰ ἀναγάγει τὴν ἀρχὴ αὐτὴ τῶν περιορισμῶν στὴν ἰδέα μιᾶς αὐτοματικῆς καὶ εὐεργετικῆς τάξεως στηριζομένης ἐπάνω στὴν ἁρμονία τῶν συμφερόντων.

Παρ' ὅλο ποὺ προσυπέγραφε τὴν ψυχολογία τῶν ἐγωκεντρικῶν συναισθημάτων, ὁ Ρουσσὼ δὲν ἐπίστευε καθόλου, πράγματι, ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ οἰκοδομηθεῖ ἕνα κράτος καὶ μία κοινωνία μὲ τὴν ἀποκλειστικὴ συνδρομὴ τέτοιων συναισθημάτων. Δὲν διέκρινε στὴν φυσικὴ οἰκονομικὴ τάξη παρὰ ἕνα πολὺ μέτριο, βεβαρημένο ἀπὸ πολλαπλᾶ ἐλαττώματα καὶ ἀτέλειες μέσο, καὶ φρονοῦσε ὅτι αὐτὸ τὸ μέσο εἶχε ἀνάγκη συνεχῶν βελτιώσεων, ἀπὸ τὴν παιδεία καὶ ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ τέχνη.

Στὴν πραγματικότητα ἡ θεωρία τῆς Γενικῆς Θελήσεως τοῦ Ρουσσὼ εἶναι ἀδιανόητη χωρὶς τὴν πραγματικὴ ἰσότητα, ποὺ προτείνεται στὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ *Κοινωνικοῦ Συμβολαίου*, καὶ χωρὶς τὸν κυβερνητικὸ παρεμβατισμό, ποὺ καθιερώνεται στὸ ἄρθρο τῆς *Ἐγκυκλοπαιδείας* γιὰ τὴν «Πολιτικὴ Οἰκονομία». Ὁ βασικὸς αὐτὸς ἰσοπεδωτισμὸς καὶ ὁ παρεμβατισμὸς ὑποθέτουν ὄχι τὸν δυϊσμὸ ἀλλὰ τὴν ἑνότητα τῶν ἠθολογικῶν, δικαιακῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν. καὶ πράγματι ὁ Ρουσσὼ μποροῦσε νὰ γράψει στὸν *Αἰμίλιο* αὐτὴ τὴ φράση ποὺ χαρακτηρίζει ὁλόκληρη τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνική του σκέψη: «ἐκεῖνοι ποὺ θέλουν νὰ πραγματεύονται χωριστὰ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ δὲν καταλαβαίνουν τίποτε ἀπὸ καμμία»[28].

Ὅταν μιλοῦσε γιὰ «ἠθική», ὁ Ρουσσὼ δὲν ἀπέβλεπε, ὅπως θὰ τὸ κάμει ἀργότερα ὁ Κάντ, στὶς ἀρχὲς τοῦ «δημοσίου φυσικοῦ δικαίου», ποὺ δὲν ἔκαναν στὴν πραγματικότητα τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ συνοψίζουν τὶς ἀρχὲς τῆς φιλελεύθερης ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ σὲ μία κοινωνικὴ ἠθολογία ποὺ ἔτεινε νὰ πλησιάσει ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο κοντὰ — σύμφωνα μὲ τὸ μακρινὸ πρότυπο τοῦ Ἀριστοτέλη —, τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀρετὴ τοῦ πολίτη[29]. Τελικά, ὁ Ρουσσὼ δὲν φαίνεται νὰ κατόρθωσε νὰ ἐξισορροπήσει τὶς ἐπιταγὲς ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἠθολογία του μὲ τὶς τεχνικὲς ἀρχὲς τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως. Ἐπιφυλασσόταν στὸν Φίχτε, ἐμπνεόμενο ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ ρουσσωϊκὴ ἰδέα, νὰ ἐπιχειρήσει αὐτὴ τὴν ἐξισορρόπηση τόσο στὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς θεωρίας ὅσο καὶ σ' ἐκεῖνο τῆς ἐφαρμοσμένης πολιτικῆς.

«La dialectique de la souveraine liberté dans le contrat social», στὸ *Études sur le contrat social de J.-J. Rousseau*, Paris 1964, σελ. 119 ἐπ.Πρβλ. τὶς μελέτες μας: «L'influence de Rousseau sur la conception du contrat social chez Kant et Fichte», *αὐτ.*, σελ. 459-488, καὶ «En marge du contrat social», *Melanges Alexandre Svolos,* Athènes 1961, σελ. 161-191.

28. *Emile,* Paris, Hachette, τόμος II, σελ. 26.

29. Βλ. ἰδιαίτερα τὸ κεφάλαιο 12 τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

8. Κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸν Κάντ, τοῦ ὁποίου ἡ νομικὴ καὶ πολιτικὴ σκέψη δὲν ὑπέστη καμμία θεαματικὴ μεταμόρφωση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς του ζωῆς, ὁ Φίχτε ἐξελίχθηκε γοργὰ ἀπὸ τὸν ἀτομισμὸ στὸν κοινωνισμό.

Στὶς ἀρχές, ἡ ἰσοπεδωτικὴ ἐπίδραση τοῦ Ρουσσὼ ἐπάνω στὸ πνεῦμσ του εἶναι ἔντονα ἀνάμικτη μὲ οὐσιωδῶς καντιανὰ μοτίβα, ὅπως ἡ διανοητικὴ ἐλευθερία, ἡ ἀτομιστικὴ ἰδιοκτησία, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας. Πάντως ὅμως, ἀπὸ τὴν πρώτη ἀμέσως φάση τοῦ στοχασμοῦ τοῦ νεαροῦ Φίχτε, ὁ εὐεργετικὸς χαρακτήρας τῆς συναγωνιστικῆς κοινωνίας παίρνει μίαν ἠθολογικὴ ἀπόχρωση αἰσθητὰ πιὸ ἀντιληπτὴ παρ' ὅτι στὸν συγγραφέα τῶν τριῶν *Κριτικῶν*. Διακρίνεται ἐκεῖ, εἰδικότερα, ἕνα δικαίωμα ἐργασίας καὶ ὑπάρξεως, δικαίωμα ἐναντίον τοῦ ὁποίου ὁ γηραιὸς Κάντ δὲν εἶχε πάψει νὰ διαμαρτύρεται ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Ἡ φιχτιανὴ διακήρυξη τοῦ δικαιώματος ἐργασίας καὶ ὑπάρξεως, ὅπως αὐτὴ ἔχει ἐκφραστεῖ στὰ νεανικὰ ἔργα, δὲν εἶναι ἀρκετὴ ὡστόσο γιὰ νὰ τροποποιήσει τὴν οἰκονομικὴ ὑποδομή, ἐπάνω στὴν ὁποία ὁ φιλόσοφος προσπαθεῖ νὰ θεμελιώσει τὸ δικό του «κράτος τοῦ Λόγου». Ἐπὶ πλέον, ὁ Φίχτε εἶναι ἀκόμη ἐπίμονα προσκολλημένος στὴν καντιανὴ διάκριση μεταξὺ δικαίου καὶ ἠθικῆς, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο μὲ τὸ δάσκαλό του, δηλαδὴ τὴ θέληση νὰ ἐξοβελίσει τὸν κυβερνητικὸ πατερναλισμὸ ὑπὸ ὅλες του τὶς μορφές. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ τὴν εὐδαιμονία ὁδηγεῖ μᾶλλον τὸ νεαρὸ φιλόσοφο νὰ ὑπογραμμίσει ἀκόμη πιὸ ζωηρὰ ἀπὸ τὸν Κάντ τοὺς ποσοτικοὺς καὶ ποιοτικοὺς περιορισμοὺς τῆς φυσικῆς δικαιακῆς τάξεως.

Ἂς ἐξετάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντά, πῶς αὐτοὶ οἱ περιορισμοὶ ἐκδηλώνονται μόνοι τους, μὲ ἀφετηρία τὸ αἴτημα τοῦ ἀτομισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ φιλοσοφικὴ ἔκφραση εἶναι γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Καθαροῦ ἢ Ἐνεργητικοῦ Ἐγώ.

Ὁ ἄνθρωπος τοποθετεῖται, σὲ ἕνα πρῶτο στάδιο, μέσα σὲ μιὰ ὑποθετικὴ φυσικὴ κατάσταση, προγενέστερη ἀπὸ κάθε πολιτικὸ δίκαιο, μία κατάσταση ποὺ διέπεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ ἀπὸ τὰ ἀναπαλλοτρίωτα δικαιώματα ποὺ αὐτὸς ὁ νόμος ἀπονέμει σὲ κάθε ὂν ποὺ φέρει ἀνθρώπινο πρόσωπο[30].

Ὁ στενὸς σύνδεσμος ἀνάμεσα στὸν ἠθικὸ νόμο καὶ τὰ ἀναπαλλοτρίωτα δικαιώματα ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ δείξει ὅτι ὅλες οἱ μεταβολὲς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ποὺ πραγματοποιοῦνται κατὰ τὴν ἐκτύλιξη τῆς ἀνταλλαγῆς ἀγαθῶν

30. Βλ. τὴ μελέτη μας: *L'état et l'économie dans l'oeuvre du jeune Fichte,* «Rev. Intern. d'Hist. Polit. et Constitutionnelle» 1958, σελ. 226-261.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ ὑπηρεσιῶν, ὑπόκεινται στὸν κανόνα τῆς αὐτονομίας. Ἔτσι ἡ ἰδέα τοῦ φυσικοῦ καθεστῶτος μᾶς ὁδηγεῖ νὰ φαντασθοῦμε ἕνα καθαρὸ κοινωνικὸ βίο, τοῦ ὁποίου τὸ κῦρος ἐξασφαλίζεται ἀπὸ μόνη τὴν ἀμοιβαιότητα τῶν ὑπηρεσιῶν, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς αὐτονομίας καὶ χωρὶς καμμία ἐπέμβαση μιᾶς ἐξωτερικῆς ἐξουσίας καταναγκασμοῦ. Τέλος, τὸ κράτος ἐμφανίζεται ὡς μία τρίτη λογικὴ στιγμή: θεμελιώνεται μὲ ἔρεισμα ἕνα εἰδικὸ συμβόλαιο, ποὺ κι αὐτὸ στηρίζεται στὴν ἀμοιβαιότητα τῶν ὑπηρεσιῶν.

Τὸ κράτος δὲν εἶναι πάντως ἕνας ὑπερτιθέμενος θεσμός, προορισμένος νὰ ἐπιβεβαιώνει ἐξωτερικὰ τοὺς ὅρους τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, θέτοντας ἐκποδὼν τοὺς ἐνδεχόμενους κινδύνους παραβιάσεως τοῦ τελευταίου· εἶναι μᾶλλον ἕνα ἀναγκαῖο κακό, οὐδέποτε μία δημιουργικὴ μορφὴ πρωτότυπης δικαιακῆς ζωῆς.

Στὴν ἠθολογία τῆς προόδου, στὴν ὁποία ὁ Φίχτε προσχωρεῖ ἐνθουσιωδῶς, «ὁ τομέας τῆς συνειδήσεως ἀγκαλιάζει τὰ πάντα», ἐκεῖνος τοῦ πολιτικοῦ συμβολαίου ὅσο τὸ δυνατὸ λιγότερα. Ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸν Λέσιγκ καὶ τὸν Κάντ, ὁ νέος φιλόσοφος θὰ γράψει σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του δημοσιεύματα: «Τὸ κράτος μοιάζει μὲ ἕνα κερὶ ποὺ ἀναλίσκεται μόνο του»[31]. Ὥσπου νὰ ἐξαφανιστεῖ ἐντελῶς, τὸ κράτος ταυτίζεται ἀπολύτως μὲ τὰ ὄργανα τῶν κυρωτικῶν καταναγκασμῶν. Ἡ καντιανῆς καὶ φιλελεύθερης καταγωγῆς διάκριση ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τὴν αὐθόρμητη καὶ αὐτοματικὴ ἰδιωτικὴ κοινωνία ἔχει ὡς συνέπεια νὰ ἀπαγορευθεῖ στὸ κράτος κάθε ἀποστολὴ ἀληθινῆς κοινωνικῆς παιδείας. Ἀντιστρόφως, ὁ ποσοτικὸς περιορισμὸς τῶν κρατικῶν ἐπεμβάσεων, ὁ ἀποκλεισμός τους στὸ αὐστηρῶς κατασταλτικὸ πεδίο, εἶναι προορισμένος, κατὰ τὸν Φίχτε, νὰ ἐπαυξήσει τὴν μηχανιστικὴ ἀποδοτικότητά τους. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τοῦ Κάντ, τὸ κράτος ποὺ ἐπιβάλλει τὶς κυρώσεις γίνεται ἀντιληπτό, κατ' ἀναλογία τῶν ἀπαρεγκλήτων νόμων τῆς φύσεως, ὡς μία ἀκαταμάχητη δύναμη. Τὸ ἀντικείμενό του, ὅμως, δὲν παύει νὰ εἶναι ὁρισμένο μὲ ἀκρίβεια, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχικὴ ὑπόθεση τῆς αὐτοματικῆς φυσικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία διέπεται, ὅπως ἐλέχθη, ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς καθαρῆς κοινωνικῆς καταστάσεως, δηλαδή, στὴν οὐσία, ἀπὸ τὸ ἀξίωμα: «laisser faire, laisser passer».

9. Τὰ πράγματα ἐμφανίζονται ἐντελῶς διαφορετικὰ στὰ ἔργα τῆς ὥριμης ἡλικίας τοῦ φιλοσόφου. Ὁ ἴδιος δηλώνει ὅτι δὲν εἶναι καθόλου ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀντιλήψεις του. Κατανοεῖ ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένος, ἀπ' ἐδῶ κι ἐμπρός, νὰ προβεῖ ταυτοχρόνως σὲ μία προοδευτικὴ

31. Georges Vlachos, *Le droit, la morale et l'éxperience dans les écrits révolutionnaires de Fichte,* «Archives de Philosophie du Droit» 1962, σελ. 211-245.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀναθεώρηση τῆς ἐννοίας τοῦ φυσικοῦ ἀτομικοῦ δικαιώματος καὶ σὲ μία νέα διερεύνηση τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ κράτους καὶ τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας. Ἀπὸ τὴν ἀναθεωρητικὴ αὐτὴ ἐργασία ἐπέπρωτο νὰ προκύψει μία νέα ἐκδοχὴ ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἔκταση καὶ τὰ ὅρια τοῦ δικαιακοῦ πεδίου.

Ὅπως καὶ στὰ νεανικά του ἔργα, ὁ Φίχτε ἐμπνέεται ἀκόμη καὶ τώρα ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἐλεύθερης προσωπικότητας. Ἀλλ' ἀντὶ νὰ τὴν χρησιμοποιεῖ, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὡς ἕνα ἀρνητικὸ ὅριο τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους, τὴν προβάλλει ἀντιθέτως, ἐπάνω στὰ ἴχνη τοῦ Ρουσσώ, ὡς τελικὸ σκοπὸ καὶ ὡς ὑπέρτατη δικαίωση καὶ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου.

Ἂς προσπαθήσουμε νὰ παρακολουθήσουμε ἀπὸ κοντὰ τὴν πορεία ποὺ ἀκολουθεῖ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Ὁ Φίχτε προτείνει, στὴν ἀρχή, τὴν ὑπόθεση ἑνὸς «ἀπολύτου κράτους», ἑνὸς κράτους στοὺς κόλπους τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς προσωπικότητας ὑποκαθίσταται ὁλοκληρωτικὰ ὄχι μόνο στὴν ἑτερόνομη ρύθμιση τοῦ καταπιεστικοῦ ἱστορικοῦ κράτους — ρύθμιση στὴν ὁποία ἀρνεῖτο ἄλλοτε, σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ ρουσσωϊκοῦ *Κοινωνικοῦ Συμβολαίου*, τὸ ὄνομα τοῦ δικαίου —, ἀλλὰ σὲ ὁποιαδήποτε ἑτερόνομη ρύθμιση. Ἡ ἰδέα αὐτὴ τὸν ὁδηγεῖ νὰ θέσει τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ δικαίου καὶ ἠθικῆς ὑπὸ τὴ μορφὴ μιᾶς ἀντινομίας, ὡς ἑξῆς:

«Θέση: κατὰ τὸν καθαρὸ λόγο, κανένας δικαιακὸς νόμος δὲν εἶναι δυνατός». Ὅμως ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν εἰσχωρεῖ στὸ ἄτομο παρὰ μόνο κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἡ θέλησή του ἔχει ἐξελιχθεῖ. Συνεπῶς εἶναι δυνατὸ ἡ ἐλευθερία τῶν μὲν νὰ διαταραχθεῖ ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἄλλων. Ἡ σύνθεση παίρνει αὐτὴ τὴ κορφή: ἡ ἐξωτερικὴ ρύθμιση μὲ τὴ χάραξη σφαιρῶν ἐλευθερίας, ποὺ ἀνήκουν κατ' ἀποκλειστικότητα στὸν καθένα, εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ γίνει πραγματικὴ ἡ ἠθικὴ κοινότητα[32].

Ἡ προηγούμενη ἀντινομία χρησιμεύει γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ὅτι οἱ δικαιακοὶ νόμοι, μὴ ὄντας οὔτε φυσικοὶ νόμοι οὔτε ἠθικὰ παραγγέλματα, διαγράφουν ἐμεῖνο ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἀντικειμενικά, γιὰ νὰ μπορεῖ ἡ αὐτονομία νὰ γίνει μία πραγματικότητα στὸν αἰσθητὸ κόσμο. Ἡ αὐτονομία εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ δικαίου, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ ἀρχή του. Τὸ δίκαιο ἀποτελεῖ τμῆμα τῶν ἠθῶν, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν αὐθόρμητη ἠθικὴ τάξη. Ἔτσι τὸ δίκαιο εἶναι ὁ ἐξωτερικὸς ὅρος τῆς ἠθικότητας.

Ὁπωσδήποτε ἡ αὐτονομία, ποὺ ἀποτελεῖ ὅπως μόλις ἐσημειώθη τὸ ὑπόβαθρο τῆς ἐλεύθερης προσωπικότητας, δὲν εἶναι πιὰ ἕνας ἀρνητικὸς ἀλλ' ἕνας θετικὸς σκοπός, ἕνας στόχος ποὺ ὀφείλει νὰ πραγματοποιηθεῖ

32. S. W. τόμος VI, σελ. 102-103. Πρβλ. Georges Vlachos, *Dialectique de la liberté et Dépérissement de la contrainte chez Fichte*, ὅ. π., σελ. 75-114.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀπὸ τὸ δίκαιο μὲ τὴν παρέμβαση συγκεκριμένων ὑλικῶν μέσων. Γίνεται ἤδη φανερό, ὅτι ἡ τελολογικὴ ὑπαγωγὴ τοῦ δικαίου στὴν ἠθικὴ ἐνέχει μία ἄλλη σημασία στὸν συγγραφέα τῆς *Θεωρίας τῆς Ἐπιστήμης* ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐνεῖχε στὸ δάσκαλό του στὸν τομέα τῆς μεταφυσικῆς.

Ὁ Φίχτε διερευνᾶ, πράγματι, κατὰ πρῶτο λόγο τοὺς ὑλικοὺς ὅρους, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου θὰ μποροῦσε νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἐμπράκτως μέσα στὴν οἰκονομικὴ τάξη τῆς κοινωνίας. Σταματᾶ φυσικὰ στὸ νόμο τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, νόμο ποὺ οἱ σύγχρονοί του εἶχαν προβάλει ὡς τὸ ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῆς τυπικῆς ἰσότητας καὶ τῆς συναγωνιστικῆς ἐλευθερίας. Παρατηρεῖ ὡστόσο ὅτι στὶς τεχνικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἐξελιγμένες κοινωνίες, ἀντὶ νὰ ἐλευθερώνει αὐτομάτως τὸ ἄτομο, ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας προκαλεῖ, ἀντιθέτως, τὴ στενὴ ἀλληλεξάρτηση τῶν ἀτομικῶν δραστηριοτήτων, ἀλληλεξάρτηση ποὺ δὲν εὐνοεῖ πραγματικὰ παρὰ μόνο τοὺς κατέχοντες. Σκέπτεται συνεπῶς ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, τῆς ὁποίας δὲν ἀμφισβητεῖ ἀλλ' ἐκθειάζει τουναντίον τὴν τεχνικὴ χρησιμότητα, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπαχθεῖ μὲ τὴν σειρά της στὴν ἰδέα τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς προσωπικότητας, ἔτσι ποὺ νὰ γίνει πραγματικὰ ἡ ὀργανωτικὴ ἀρχὴ μιᾶς κοινωνίας, κάθε μέλος τῆς ὁποίας κατέχει τὸ ἴδιο δικαίωμα ζωῆς καὶ ἐλευθερίας μὲ τοὺς ἄλλους.

Ἡ ἰδέα αὐτὴ τὸν ὁδηγεῖ, κατὰ πρῶτο λόγο, νὰ ἀναθεωρήσει τὸ φυσικὸ δίκαιο ἐπάνω στὸ πιὸ οὐσιῶδες σημεῖο. Ὁ Φίχτε συμπεραίνει πράγματι, ὅτι «τὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου» δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ καθένας προσφέρει σὰν δικό του στὴν κοινωνία κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς συνάψεως τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἀλλ' ἐκεῖνο ποὺ κάθε μέλος τῆς κοινότητας κερδίζει τελικά, ἀφοῦ θὰ ἔχουν ἐκπληρωθεῖ οἱ δραστηριότητές του — σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς διαιρέσεως τῆς ἐργασίας — γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ κοινοῦ ἔργου. Ὅμως ὅ,τι κερδίζει κάθε ἄτομο δὲν εἶναι, κατ' ἀναφορὰ πρὸς τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐδαιμονία, μία ὁρισμένη ποσότητα πραγμάτων, ἀλλ' ἡ ὕπαρξη καὶ μάλιστα ἡ ὅσο τὸ δυνατὸ καλύτερη ὕπαρξη καί, οὐσιαστικά, ὁ «ἐλεύθερος χρόνος», ὁ χρόνος ποὺ ἀπομένει στὸν καθένα, μετὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐπαγγελματικῶν του ὑποχρεώσεων, γιὰ νὰ καλλιεργεῖ τὴν καρδιά του καὶ τὸ πνεῦμα του. Αὐτὸς ὁ «ἐλεύθερος χρόνος» εἶναι ἡ «ἀπόλυτη ἰδιοκτησία», τὴν ὁποία ὁ φιλόσοφος ἀντιτάσσει στὴν ἀπεριόριστη ἰδιοκτησία τῶν φιλελευθέρων. Ἀνεπίτευκτος στὴ σημερινὴ συναγωνιστικὴ κοινωνία, τουλάχιστον γιὰ τὴ μεγάλη πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων, ὁ «ἐλεύθερος χρόνος» δὲν θὰ μποροῦσε, κατὰ τὸν Φρίχτε, νὰ πραγματοποιηθεῖ παρὰ μόνο μέσα σὲ μία οἰκονομία σχεδιασμένης ἀναπτύξεως.

Εἶναι πολὺ ἀξιοσημείωτο, ὅτι ὁ στιβαρὸς αὐτὸς προφήτης τοῦ νεωτέρου σοσιαλισμοῦ, μολονότι ὑποκαθιστᾶ στὸ νατουραλισμὸ τῶν φιλελευθέρων τὴν ἰδέα τῆς ὀργανώσεως καὶ τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν οἰκονομικῶν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δραστηριοτήτων, δὲν παύει νὰ ἐπικαλεῖται ὡς τὸ τέλος τὴν καντιανὴ καὶ φιλελεύθερη διάκριση μεταξὺ τοῦ κράτους καὶ τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας. Ἀπορρίπτει κατὰ συνέπεια τὶς τρέχουσες ὀργανιστικὲς ἀντιλήψεις. Πηγαίνει ἀκόμη πιὸ μακριὰ καὶ διευκρινίζει ὅτι τὸ κράτος ταυτίζεται ἐννοιολογικὰ μὲ μία ἰδιαίτερη κοινωνικὴ κατηγορία (Stand), δηλαδὴ ἕνα σωματεῖο ποὺ ἀσκεῖ μία ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς λειτουργίες, τὴ λειτουργία τοῦ γενικοῦ προγραμματισμοῦ καὶ τῆς διοικήσεως τοῦ δικαίου, χωρὶς νὰ εἶναι ἐξουσιοδοτημένο νὰ ἐπεμβαίνει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Ἔτσι, ἂν καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀναρχικὴ ἐλευθερία, ἡ φιχτιανὴ οἰκονομία προσλαμβάνει, στὶς γενικές της γραμμές, τὸν χαρακτήρα ἑνὸς πολὺ ἐκδήλου αὐτοματισμοῦ.

10. Οἱ προηγούμενες ἐνδείξεις μᾶς ἐπιτρέπουν τώρα νὰ ἐκτιμήσομε τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Φίχτε σχετικὰ μὲ τὰ ὅρια τοῦ δικαίου.

Ἂν τὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κατ' ἀκριβολογία ὁ «ἐλεύθερος χρόνος» ποὺ διαθέτει, ὁ σκοπὸς τοῦ κράτους εἶναι νὰ αὐξάνει ἀδιάκοπα αὐτὸν τὸν «ἐλεύθερο χρόνο», ἐλαττώνοντας ἀνάλογα καὶ τὸ χρόνο ὑποχρεωτικῆς ἐργασίας καὶ τοὺς συναφεῖς μ' αὐτὴ καταναγκασμούς. Ἂν, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ σχεδιασμένη οἰκονομία, ταυτόχρονα δυναμικὴ καὶ ἰσόρροπη, ἐνέχει ἕνα σχεδὸν τέλειο αὐτοματισμό, οἱ εὐκαιρίες αὐταρχικῶν ἐπεμβάσεων μειώνονται κι αὐτὲς προοδευτικὰ καὶ τείνουν νὰ ἐξαφανισθοῦν ἐντελῶς. Τέλος, ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς κρατικοποιήσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς καθιερώσεως οἰκονομικῆς αὐταρκείας[33], οἱ διεθνεῖς συγκρούσεις γίνονται ὁλοένα καὶ πιὸ λίγο πιθανές. Ὁ ἐξοβελισμὸς τοῦ καταναγκασμοῦ, ποὺ μάταια ζητούσαμε ὡς τώρα κατὰ τὴ φιλελεύθερη περίοδο, μὲ ἀφετηρία μία καντιανῆς ἐμπνεύσεως εὑριστικὴ ἀρχή, ἐμφανίζεται ἐφεξῆς, στὰ μάτια τοῦ φιλοσόφου τοῦ Ἐγώ, ὡς μία πραγματικὴ δυνατότητα.

Ἐπιβάλλεται ὡστόσο νὰ διευκρινισθεῖ μὲ ἀκρίβεια, τί ἐννοοῦμε ἀληθινὰ μὲ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ καταναγκασμοῦ. Ἂν πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια τὴ ρύθμιση τῶν κοινωνικῶν καὶ ἰδίως τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων, δὲν μπορεῖ κατὰ κανένα τρόπο νὰ γίνεται λόγος γιὰ ἐξασθένιση ἢ γιὰ ἐξαφανισμό τους. Ὅλως ἀντιθέτως ἡ ἰδέα τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ «ἐλευθέρου χρόνου» στηρίζονται ἐξ ὁλοκλήρου στὴν ἄποψη, ὅτι «ἡ ἀληθινὴ ἐλευθερία δημιουργεῖται ἀποκλειστικὰ περνώντας ἀπὸ τὴν πιὸ ὑψηλὴ νομιμότητα». Τὸ σοσιαλιστικὸ κράτος εἶναι καὶ παραμένει ἕνα «κράτος δικαίου». Ὅμως, ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ ἡ «ἀπόλυτη ἰδιοκτησία», ὁ «ἐλεύθερος χρόνος» ἐξασφαλίζεται ἔμπρακτα σὲ ὅλους καὶ στὸν καθένα, ἡ ἐξω-

33. Βλ. τὸ βιβλίο μου *Πολιτική*, τόμος Γ', Ἀθήνα 1981, σελ. 260 (1).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τερική ρύθμιση εἶναι ἡ ἴδια παραγωγική πηγή ἐλευθερίας καὶ τὸ ἄτομο ὀφείλει νὰ τὴν σέβεται σὰν τέτοια. Τοῦτο σημαίνει ἐπίσης ὅτι τὸ δίκαιο τίθεται ἐξ ὁλοκλήρου στὴν ὑπηρεσία τοῦ αὐθορμητισμοῦ καὶ δὲν ἀποβλέπει παρὰ μόνο στὸν αὐθορμητισμό. Μολονότι διατηρεῖ τὸν ἄκαμπτο καὶ ἀπαρέγκλητο χαρακτήρα του, τὸ δίκαιο ἀπομακρύνεται συνεπῶς ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς καταστολῆς καὶ τείνει στὴν πραγμάτωση μιᾶς καθαρὰ προληπτικῆς ἀποστολῆς. Ἡ οἰκονομικὴ δικαιοσύνη ἐπενεργεῖ, ἐξ ἄλλου, πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση τοῦ ἐκφοβισμοῦ, στὸν ὁποῖο ἀποβλέπει τὸ ποινικὸ δίκαιο. Ὅταν κατὰ συνέπεια ὁ Φίχτε ἐξακολουθεῖ νὰ βεβαιώνει, ὅπως καὶ κατὰ τὴν προηγούμενη φάση τῆς σκέψεώς του, ὅτι «τὸ κράτος ἐξαφανίζεται κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἐνεργεῖ», δὲν ἀναφέρεται στὸ κράτος ὡς σύστημα κανόνων καὶ προγραμμάτων συλλογικῆς δράσεως, ἀλλὰ στὸ κράτος καὶ τὸ δίκαιο ποὺ κάνουν νὰ ἐννοήσει τὸ ἄτομο ὅτι ἡ αὐτονομία του δὲν ἔχει ἀκόμα πραγματωθεῖ εἴτε ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, εἴτε λόγω τῶν ἀτελειῶν τῆς ὑλικῆς ἢ τῆς κανονιστικῆς τάξεως τῆς σοσιαλιστικῆς πολιτείας.

Στὴν πραγματικότητα, τὸ πρόβλημα τῶν περιορισμῶν τοῦ δικαίου παύει ἐφεξῆς νὰ ἀποτελεῖ ἕνα κατ' ἐξοχὴν πρόβλημα συνόρων καὶ καθαρὰ ποσοτικῶν περιορισμῶν. Στὴ δικαιακὴ γεωμετρία τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὅπως καὶ στὴν ἄποψη ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἐκθέσει στὸ *Κλειστὸ Ἐμπορικὸ Κράτος*, ὁ Φίχτε ὑποκαθιστᾶ ἀπ' ἐδῶ κι ἐμπρὸς μία ποιοτικὴ φυσιολογία καὶ ψυχολογία[34]. Τὸ θέμα τῶν ὁρίων δὲν εἶναι ἕνα θέμα ποὺ ἀφορᾶ τὰ ἀντικείμενα, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὑπαχθοῦν σὲ μία ἐξωτερικὴ ρύθμιση, ἀλλὰ ἕνα πρόβλημα σχετικὸ μὲ τὶς πιέσεις, ποὺ ἀσκοῦνται ἀπὸ τὸ βάρος αὐτῆς τῆς ρυθμίσεως ἐπάνω στὴ σφαῖρα τῆς αὐθόρμητης δραστηριότητας τοῦ ἀτομικοῦ ἐγώ.

Ἡ λύση, ποὺ ὁ φιλόσοφος ἐπιφυλάσσει τελικὰ σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, προϋποθέτει φυσικὰ μία ριζικὴ τροποποίηση ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐκτίμηση τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Φίχτε ἀρνεῖται πράγματι νὰ δεχθεῖ ὅτι ἡ ἐλευθερία νὰ κάνει κανεὶς τὸ κάθε τι εἶναι μία ἔμφυτη τάση τοῦ ἀτόμου. Σκέπτεται ἀντιθέτως, ὅτι ἡ κλίση πρὸς τὴν ἀσφάλεια τῆς ὑπάρξεως, ὅταν βρίσκει πρόσφορες ἱκανοποιήσεις, παρέχει ἀσφαλέστερες πιθανότητες γιὰ μία γενικὴ ἐναρμόνιση τῶν ἀναποφεύκτων δουλειῶν ποὺ συνεπάγεται ἡ κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τῶν ἐνδομύχων πόθων τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου. Ἡ τελική του ἀντίληψη γιὰ τὸ δίκαιο, γιὰ τοὺς ποσοτικούς του περιορισμοὺς καὶ γιὰ τοὺς ποιοτικούς του προσδιορισμοὺς στηρίζεται ὁλόκληρη ἀπάνω σ' αὐτὴ τὴν πρώτη φιλοσοφία τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου.

---

34. *Rechtslehre*, ἔκδ. Hans Schulz, 1920, σελ. 667. Βλ. ἐπίσης *Staatslehre, S.W.*, τόμος IV, σελ. 432 ἐπ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

11. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἀναπαράγουν σχηματικὰ τὴν οὐσία τῶν φιχτιανῶν τοποθετήσεων ἐπάνω στὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἀλλ' ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ ἐξαντλοῦν ὅλα τὰ παράγωγα προβλήματα, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος ἀνεκίνησε ἢ ἐνοραματίσθη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνήσυχης σταδιοδρομίας του.

Ὁ Φίχτε δὲν ἀρκέσθη πράγματι νὰ ἐπεξεργασθεῖ μία ἀφηρημένη θεωρία τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους. Θέλησε νὰ μᾶς διδάξει, ἐπίσης, πῶς μία τέτοια θεωρία θὰ μποροῦσε νὰ ἐπεξηγήσει ταυτοχρόνως τὴν πραγματικὴ πορεία τοῦ κόσμου καὶ νὰ καθοδηγήσει τὸν κόσμο γιὰ νὰ καταλάβει τὴ θέση ποὺ τοῦ ἔχει ἐπιφυλαχθεῖ ἀπὸ τὸ Θεὸ ἢ ἀπὸ τὴ Φύση.

Γιὰ νὰ γίνει καλύτερα ἀντιληπτὴ αὐτὴ ἡ τοποθέτηση, θὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμός, τοῦ ὁποίου ὁ φιχτιανισμὸς δὲν εἶναι παρὰ ἡ μία ἀπὸ τὶς ἐκφάνσεις, εἶναι μία κοσμικὴ φιλοσοφία τῆς προόδου, ὑπὸ τὸ κάλυμμα μιᾶς ἠθικῆς θεολογίας. Ὁ Κάντ ὅπως καὶ ὁ Φίχτε κατατρύχονται ἀπὸ τὴν ἰδέα ἑνὸς «παγκοσμίου σχεδίου τῆς ἐλευθερίας» καὶ ἡ μεγαλύτερη δυσκολία ποὺ συναντοῦν εἶναι νὰ διακρίνουν τὶς φάσεις τῆς πραγματοποιήσεώς του, μέσα στὸ χρόνο καὶ πέρα ἀπὸ τὸ χρόνο. Στὸν πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ χῶρο, ἀφοῦ ἔστρεψαν τὰ νῶτα στὸν κονφορμισμὸ καὶ υἱοθέτησαν τὸ ρεφορμισμό, δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἱκανοποιημένοι οὔτε ἀπὸ μία ἁπλῶς περιγραφικὴ θεωρία οὔτε ἀπὸ ἕναν καθυστερημένο ἱστορικισμό[35]. Θὰ ἦταν βέβαια πολὺ τολμηρὸ νὰ προσπαθήσομε νὰ ἀπεικονίσομε ἐδῶ, ἔστω καὶ πολὺ συνοπτικά, τὸ δρόμο ποὺ ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς διανοητὲς αὐτοὺς ἐπέλεξε γιὰ νὰ ὑπερπηδήσει αὐτὴ τὴ δυσχέρεια. Σὲ ὅ,τι ὅμως ἀφορᾶ τὸν Φίχτε, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἐπαναφερθοῦν στὴ μνήμη μερικὰ καίρια σημεῖα, ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ συμπληρώσουμε τὴν ἁπλουστευτικὴ εἰκόνα τῆς θεωρίας του, ὅπως αὐτὴ ἐξετέθη προηγουμένως.

Τὴ στιγμὴ ποὺ ἐπεξεργάζεται τὴ θεωρία του γιὰ τὸ κοινωνικὸ δικαίωμα, ὁ Φίχτε εἶναι ἀκόμη προσκολλημένος στὴν ἰδεολογία τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ, ποὺ τὸν ἔκανε νὰ θεωρεῖ, στὰ ἐπαναστατικά του δημοσιεύματα, ὡς ἀπολύτως αὐθαίρετα τὰ ἐθνικὰ σύνορα. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ προτεραιότητα ποὺ ἀποδίδει στὸ κοινωνικὸ ἀπέναντι τοῦ πολιτικοῦ τὸν κάνει νὰ σκέπτεται, ὅτι οἱ μορφὲς τῆς κυβερνήσεως εἶναι λίγο ἢ πολὺ ἀδιάφορες γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου του, ὑπὸ τὸν ὅρο πάντοτε — κι ἐδῶ διαπιστώνεται μία προφύλαξη, ποὺ θὰ ἐγκαταλειφθεῖ στὰ τελευταῖα χρόνια

35. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ συμπίπτει μὲ μία προοδευτικὰ θετικότερη ἀξιολόγηση τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Βλ. τὶς φάσεις αὐτῆς τῆς ἐξελίξεως στὸ ἔργο μας *Fédéralisme et raison d'état dans la pensée internationale de Fichte*, Paris, Pedone 1948, σελ. 103 ἐπ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῆς ζωῆς του —, ὅτι θὰ ἔχει ὀργανωθεῖ ἕνας πολιτικὸς θεσμὸς ἐλέγχου, θεσμὸς μισο-λαϊκός, μισο-ἀριστοκρατικός, τὸ Ephorat[36].

Ἡ ἰδέα τῆς κοινωνικῆς μεταρρυθμίσεως μὲ βάση τὴν ἰδέα τοῦ δικαιώματος «ἐλευθέρου χρόνου», προστιθέμενη στὴν πεποίθηση ὅτι αὐτὴ ἡ μεταρρύθμιση θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἀκόμη καὶ ἀπὸ μία ἀπὸ τὶς κατεστημένες κυβερνήσεις τῆς ἐποχῆς του, εἰδικότερα ἀπὸ μιὰ μοναρχικὴ κυβέρνηση, τὸν κάνει νὰ σκέπτεται ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ ὅτι τὰ ἱστορικὰ σχηματισμένα κράτη, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι αὐθαίρετα ὅσον ἀφορᾶ τὰ σύνορά τους καὶ ἀτελῆ καὶ θεμελιωδῶς ἄδικα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν μορφῶν καὶ τῶν δομῶν διακυβερνήσεως, δὲν ἀποτελοῦν λιγότερο προσωρινοὺς σταθμοὺς τῆς προόδου. Διαμορφώνει ἔτσι τὴ θεωρία τοῦ «κράτους τῆς ἀνάγκης» (Notstaat)[37], τοῦ ὁποίου θὰ ἦταν περιττὸ νὰ συνοψισθεῖ ἐδῶ ἡ λεπτεπίλεπτη μεταφυσικὴ δικαιολόγηση, ἀλλὰ σχετικὰ μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι πολυπλοκοποιεῖ σημαντικὰ τὴ λογικὴ τοῦ καθαροῦ δικαίου καθὼς καὶ τὴν ποιοτικὴ θεωρία τῶν ζωνῶν δικαιακῆς πιέσεως ποὺ ἐκθέσαμε προηγουμένως. Στὴν πραγματικότητα ἡ θεωρία αὐτὴ στηρίζεται ἐξ ὁλοκλήρου σὲ δύο ὑποθέσεις: ὅτι τὸ «κράτος τῆς ἀνάγκης» δὲν εἶναι τὸ ἴδιο ἕνα στοιχεῖο ἀναταραχῆς καὶ ὅτι ἐξ ἄλλου ἡ ἰδιωτικὴ κοινωνία δὲν εἶναι, ἀπὸ τὸ μέρος της, ἐνάντια ἢ διστακτικὴ στὰ παραγγέλματα τοῦ φιλοσοφικοῦ Λόγου. Ὅμως οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως πολὺ λίγο εὔλογες, ὅταν λάβει κανεὶς ὑπόψη τὴν πεῖρα ποὺ προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἱστορία. Πῶς λοιπὸν θὰ μποροῦσαν νὰ συμβιβασθοῦν ὅλα αὐτά;

Ὁ Φίχτε δὲν χάνει σὲ καμμία στιγμὴ τὴν αἰσιοδοξία του. Σκέπτεται πράγματι ὅτι οἱ λαϊκὲς μᾶζες δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ἀντιταχθοῦν σοβαρὰ στὴν πραγματοποίηση μιᾶς μεταρρυθμίσεως, ποὺ θὰ γινόταν πρὸς ἀποκλειστικό τους ὄφελος. Καὶ ὅσο γιὰ τοὺς κυβερνῶντες, ἔχει τὴν πεποίθηση ὅτι ἐξασφαλίζεται, ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρά, χάρη στὸ θεσμὸ τῶν Ἐφόρων. Θεωρεῖ ἄλλωστε ὅτι οἱ ἡγεμόνες εἶναι κι αὐτοὶ ἐπιδεκτικοὶ βελτιώσεως. Τοῦτο σημαίνει ἐπίσης καὶ ἰδίως ὅτι ὁ ἴδιος ἔχει ἐμπιστοσύνη στὶς παιδαγωγικὲς ἀρετὲς τῆς περὶ δικαίου καὶ κράτους θεωρίας του, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται κυρίως στὶς κατεστημένες κυβερνήσεις[38]. Ὁπωσδήποτε, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἱστορικὰ κατεστημένες κυβερνήσεις δὲν εἶναι τέλειες ἀλλὰ μόνο τελειοποιήσιμες καὶ ὅτι συμβολίζουν, γι' αὐτὸν τὸ λόγο, τὸ «κράτος τῆς ἀνάγκης»

---

36. Σχετικὰ μ' αὐτὸν τὸ θεσμό, βλ. *Études sur le contrat social de J.J. Rousseau*, σελ. 486.

37. Ὅ. π., σελ. 15 ἐπ. Βλ. εἰδικότερα, S. W. III, σελ. 440. Πμβλ. *Staatslehre*, S. W., σελ. 441-443, 447-448.

38. Βλ. τὴ μελέτη μας *Dialectique de la liberté* κλπ., ὅ. π., σελ. 91 ἐπ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ ὄχι τὸ «κράτος τοῦ Λόγου», διατηρεῖ ὡς τὸ τέλος τὴ χάραξη ἑνὸς ἀπολύτου ὁρίου, πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ καταναγκασμὸς τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους ὀφείλει νὰ ἐκλείψει. Τὸ ὅριο αὐτὸ εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Ὁ Φίχτε ἀφήνει κατὰ συνέπεια νὰ προβληθεῖ μέσα στὸ κράτος μία αὐτόνομη «δημοκρατία τῶν σοφῶν», τῶν ὁποίων οἱ δραστηριότητες δὲν πρέπει νὰ ὑπόκεινται σὲ κανένα περιορισμό. Ἡ διαπαιδαγώγηση τῶν μαζῶν εἶναι ἐμπιστευμένη κι αὐτὴ στὴ δημοκρατία τῶν σοφῶν καὶ εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε αὐταρχικὴ ἐπέμβαση. Τὸ πρῶτο αἴτημα τῆς φιχτιανῆς ἠθολογίας, ἐκεῖνο τῆς ἐλεύθερης προσωπικότητας, μπορεῖ ἔτσι νὰ εἶναι ἀντικείμενο σεβασμοῦ ἀκόμη καὶ στοὺς κόλπους τοῦ «κράτους τῆς ἀνάγκης» (τοῦ ἱστορικὰ κατεστημένου κράτος), κατὰ τὸ μέτρο ἀκριβῶς ποὺ ἡ «ἀπόλυτη ἰδιοκτησία» τοῦ ἀνθρώπου, τὸ πνεῦμα του καὶ ὁ «ἐλεύθερος χρόνος» του διαφεύγουν ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὴ (αὐταρχικὴ) ρύθμιση.

Ἡ ἁπλοϊκὰ αἰσιόδοξη αὐτὴ ἀντίληψη προϋποθέτει ὡστόσο ὅτι ἡ ἱστορία, διαφωτισμένη χάρη στὴ μείζονα ὑπόθεση ἑνὸς «παγκοσμίου σχεδίου τῆς ἐλευθερίας», προσφέρει ἡ ἴδια τὶς ἀποδείξεις μιᾶς δυνατῆς ἐναρκονίσεως ἀνάμεσα στὶς «κυβερνήσεις τῆς ἀνάγκης» καὶ τὴ «δημοκρατία τῶν σοφῶν». Αὐτὴ θὰ εἶναι ἄλλωστε ἡ προσπάθεια, τὴν ὁποία ὁ Φίχτε θὰ καταβάλει, ἀπὸ τὸ 1804 καὶ ἐφεξῆς στὶς διάφορες ἐργασίες του φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

Στὴν πραγματικότητα, τίποτε δὲν ἔχει ἀλλάξει ὡς ἐδῶ στὶς βασικὲς γραμμὲς τῆς θεωρίας, ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξη πάντως, ὅτι ἡ ἰδέα μιᾶς δυϊστικῆς κυβερνήσεως, ἀποτελουμένης ἀπὸ διανοουμένους καὶ ἀπὸ ἡγεμόνες, ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸν τομέα τοῦ ἀφηρημένου στοχασμοῦ στὸ πεδίο μιᾶς τελολογικῆς ἑρμηνείας τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Τὸ δίκαιο βρίσκει ἐκεῖ διαλεκτικὰ τὴν ἔνταξή του, μὲ ἀφετηρία τὴν ὑπόθεση μιᾶς τελείας ὁμοιογενείας τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν δικαιακῶν ἀρχῶν στοὺς κόλπους τῶν ἀδιαφοροποιήτων πρωτογόνων κοινωνιῶν. Τὸ δίκαιο τῆς ἀτομιστικῆς περιόδου ἀντιμετωπίζεται ἀκολούθως σὲ συνάρτηση μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἀνισότητας καὶ τῆς ἐπακόλουθης διαφθορᾶς τῶν ἠθῶν. Τέλος φθάνει ἡ περίοδος τῆς ἰσότητας, ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία ἡ ὀρθολογικὴ ἐπιστήμη καλεῖται νὰ ὑποκαταστήσει στοὺς ποσοτικοὺς περιορισμοὺς τὴν ἰδέα τῶν ποιοτικῶν ἐντάσεων, ὑποτάσσοντας τελολογικά, σύμφωνα μὲ ἕνα κανόνα ποὺ εἶχεν ἐξαγγείλει ὁ Ρουσσώ, τὸ δίκαιο καὶ τὴν πολιτικὴ στὴν ἰδέα μιᾶς ἐντελῶς ἑνιαίας ἠθολογίας.

Ἡ ἱστορικο-μεταφυσικὴ αὐτὴ ἀντίληψη διατηρεῖται ὡς τὰ τελευταῖα ἔργα. Ὡστόσο ἀπὸ τὸ 1807 περίπου καὶ μετὰ — εἶναι ἡ στιγμὴ τῶν *Λόγων πρὸς τὸ Γερμανικὸ Ἔθνος* — ὁ Φίχτε ἀντιλαμβάνεται ὅτι, ἀπευθυνόμενος στοὺς κυβερνῶντες καὶ τοὺς διανοουμένους μᾶλλον παρὰ στοὺς κυβερνωμένους, εἶχε ὑποτιμήσει τὶς δυσχέρειες, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ προέλθουν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀπὸ τὶς ἐνδεχόμενες ἀντιδράσεις τῶν ἰδίων τῶν μαζῶν. Ἕνας ἀπὸ τοὺς μείζονες στόχους τῆς πολιτικῆς του θὰ εἶναι ἐφεξῆς νὰ διδάξει τὴ χρησιμότητα τῆς γενικῆς καὶ ὑποχρεωτικῆς ἐκπαιδεύσεως, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Πεσταλότσι. Θὰ φθάσει ὡς τὸ σημεῖο νὰ δεχθεῖ ὅτι ἡ ἐκπαίδευση αὐτὴ πρέπει νὰ προηγεῖται τῆς οἰκονομικῆς μεταρρυθμίσεως καὶ νὰ προετοιμάζει τὴν τελευταία.

Δὲν θὰ ἐπιμείνω ἐδῶ στὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς παιδαγωγικῆς αὐτῆς μεταρρυθμίσεως[39]. Θὰ σημειώσω μόνο ὅτι παραμένει φιλελεύθερη καὶ κοσμοπολιτικὴ ὅσον ἀφορᾶ τὶς βαθύτερες προθέσεις καὶ τὶς μεθόδους της, ἀλλ' ὅτι εἶναι ὁλοκληρωτικὴ ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀρχή της καὶ τὶς πολιτικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ἐφαρμογῆς της.

Γιὰ νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση ὁ Φίχτε ἐπικαλεῖται πράγματι τὴ δικτατορία καὶ προσφέρει στὴν τελευταία ἀπεριόριστα μέσα. Ὑποστηρίζει ταυτοχρόνως ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ περιεχομένου τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους δὲν εἶναι θέμα ἁπλοῦ ὑπολογισμοῦ. Δέχεται τώρα ὅτι ἡ ἰσότητα ποὺ ἐξαγγέλλεται ἀπὸ τὸ δίκαιο προϋποθέτει «τὸ σχηματισμὸ μιᾶς κοινῆς γνώμης γιὰ τὸν κόσμο». Στὶς ποσοτικὰ μετρημένες ψυχολογικὲς πιέσεις τοῦ σοσιαλιστικοῦ κράτους προστίθεται ἔτσι ἕνας νέος παράγων, ἡ ψυχολογικὴ καὶ ἰδεολογικὴ δράση ἐπάνω στὸ λαό, δράση ὑποταγμένη — αὐτὸ ἐννοεῖται — στὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ «ἀπολύτου δικαιώματος» τῆς προσωπικότητας. Μὲ αὐτὴ ὁπωσδήποτε τὴ διαφορά, σὲ σχέση μὲ τὶς προηγούμενες φάσεις, ὅτι αὐτὴ ἡ δικαιοσύνη ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν ἄνω καὶ ὅτι, ἐπὶ πλέον, ὀφείλει νὰ διεισδύσει ὡς τὰ ἄδυτα τῶν ἀτομικῶν συνειδήσεων καὶ νὰ τὶς διαμορφώσει σύμφωνα μὲ τοὺς σκοπούς της[40].

Ὁ φιλόσοφος δὲν ὑποτιμᾶ τὸ τεράστιο μέγεθος τοῦ ρόλου ποὺ ἀναθέτει ἔτσι στὸ δίκαιο καὶ τὸ κράτος. Ἀλλὰ σκέπτεται ὅτι ὁ ρόλος αὐτός, δικτατορικὸς καὶ ὁλοκληρωτικὸς ὅσον ἀφορᾶ τὴν οὐσία του, δὲν θὰ ἦταν παρὰ ἕνας προσωρινὸς σταθμός, κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς μεταβατικῆς, σχετικὰ βραχείας περιόδου. Ὅταν θὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἡ ὁμόφωνη συμφωνία ἐπάνω στὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ἡ αὐθόρμητη ζωὴ τοῦ ἀτόμου θὰ εἶχε ἀνακτήσει αὐτομάτως τὰ δικαιώματά της. Κύριος τοῦ «ἐλευθέρου χρό-

39. Βλ. σχετικὰ *Féderalisme et raison d'Etat* κλπ., ὅ. π. σελ. 143 ἐπ.

40. Οἱ ἰδέες αὐτὲς διαμορφώθηκαν προοδευτικὰ ἀπὸ τὰ *Χαρακτηριστικὰ Γνωρίσματα τοῦ Παρόντος* (1804) καὶ μετά, ἀλλὰ βρῆκαν τὴν πιὸ ἔντονη ἔκφρασή τους στὰ γραπτὰ τῶν ἐτῶν 1812-1813. Στὴν προσπάθειά του νὰ τὶς θέσει σὲ ἐφαρμογὴ ὁ φιλόσοφος ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὴν ἰδέα μιᾶς «τάξεως» σοφῶν-ἐκπαιδευτῶν καὶ ἑνὸς «Κυριάρχου» (Zwingherr) ἢ Δικτάτορα-Ἐλευθερωτῆ. Πρβλ. G. Vlachos, «*Dialectique de la liberté κλπ.*», ὅ.π., σελ. 107 ἐπ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νου» του, ὁ ἄνθρωπος, ὅπως γράφει ὁ φιλόσοφος σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ κατάλοιπα χειρόγραφά του, «θὰ διέσχιζε τὸ κράτος χωρὶς νὰ χαθεῖ μέσα σ' αὐτό»[41]. Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ τὴν ἴδια ἰδέα ποὺ εἴχαμε ἐπισημάνει προηγουμένως, τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ἀληθινὴ ἐλευθερία δὲν ἀποκτᾶται παρὰ μόνο διὰ μέσου τῆς πιὸ ὑψηλῆς νομιμότητας. Ὅμως ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐπάγεται ἀκριβῶς, ὅτι τὸ πρόβλημα τῶν συνόρων τοῦ δικαίου δὲν εἶναι κατὰ κυριολεξία ἐκεῖνο τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀντικειμένων ἐπάνω στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐκτείνεται ἡ ἐξωτερικὴ ρύθμιση, ἀλλ' ἐκεῖνο τοῦ ὁρισμοῦ μιᾶς θεμελιώδους ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, ἐλευθερίας ποὺ τὸ δίκαιο τοῦ κράτους δὲν πρέπει νὰ καταπιέζει ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ἔχει ταχθεῖ νὰ τὸ ἐξυπηρετεῖ.

Ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν, εἶναι ἀλήθεια, σὲ ἕνα ἰδεατὸ ἐπίπεδο καὶ προυποθέτουν, ὅπως ἐσημειώθη, «τὸ σχηματισμὸ μιᾶς κοινῆς γνώμης ἐπάνω στὸν κόσμο». Ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν εἶναι αὐθαίρετη καθ' ἑαυτήν. Ἡ σύγχρονη κοινωνιολογία κατέδειξε ὅτι τὸ πραγματικὰ ζωντανὸ καὶ ἐφαρμοζόμενο δίκαιο εἶναι λιγότερο δίκαιο ἀντιδικίας καὶ περισσότερο αὐθόρμητο καὶ συναινετικό[42]. Ἡ παιδαγωγικὴ ἀποστολὴ τῆς δικαιοσύνης φαίνεται, ἐξ ἄλλου, νὰ εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴν πρακτική της ἀποτελεσματικότητα. Τέλος, ἡ κυρίαρχη ἰδέα τῆς φιχτιανῆς νομικῆς καὶ πολιτικῆς σκέψεως, ἡ ἰδέα τοῦ «ἐλευθέρου χρόνου» τῆς προσωπικότητας, δίνει τὸ ἀληθινὸ μέτρο τῆς προσπαθείας ποὺ κατέβαλε ὁ φιλόσοφος γιὰ νὰ χαράξει κατὰ τρόπο ὀρθολογικὸ τὰ ὅρια τοῦ δικαίου· καὶ γιὰ νὰ ρίξει ταυτόχρονα κάποιο φῶς στὶς ἐκτενεῖς περιοχὲς τοῦ μὴ-δικαίου[43], οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι βεβαίως τόσο ἀδιάφορες γιὰ τὸν νομικὸ ὅσο θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ ἐκ πρώτης ὄψεως. Παρὰ τὶς φαινόμενες παλινωδίες καὶ τὶς ἀβεβαιότητές του, ὁ Φίχτε, πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὸν Κάντ, μᾶς βοηθεῖ νὰ κατανοήσομε πρὸς ποιὰ κατεύθυνση πρέπει νὰ ὁδηγηθεῖ ἡ ἔρευνα τῶν ὁρίων τοῦ δικαίου. Μᾶς βοηθεῖ νὰ διακρίνομε τὴν κατεύθυνση τῆς ἔρευνας, ἀλλὰ δὲν μᾶς παρέχει καὶ τὰ μέσα

---

41. *Rechtslehre,* σελ. 48.

42. J. Carbonnier, ὅ. π., σελ. 18: «Τὸ δίκαιο εἶναι ἀπείρως πιὸ μεγάλο ἀπὸ τὸ δίκαιο τῶν ἀμφισβητήσεων».

43. Δίκαιο καὶ μὴ-δίκαιο δὲν ἀποτελοῦν δύο διακεκριμένες ποσότητες, ἀλλὰ δύο ἀλληλένδετες ἀπόψεις τῆς ἴδιας διαλεκτικῆς διαδικασίας. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μία στὴν ἄλλη προσδιορίζεται ἀπὸ τὶς ὀργανικὲς ἀνάγκες κάθε συγκεκριμένης ἱστορικῆς φάσεως. Συνεπῶς εἶναι ὠφέλιμο καὶ μάλιστα εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὸν νομικὸ νὰ διαθέτει μία καθολικὴ θέα τοῦ κοινωνικοῦ γεγονότος, γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνει ὄχι μόνο τὰ ἀντίστοιχα πεδία τοῦ δικαίου καὶ τοῦ μὴ-δικαίου, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἰδίως τὴ σημασία καὶ τὴν σκοπιμότητα τῶν νομικῶν κανόνων καὶ θεσμῶν. Θεώμενη κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν σκοπιά, ἡ ἐλευθερία δὲν ἐνέχει ἀρνητικὴ μόνο σημασία. Ὁ κοινωνικὸς ρεαλισμὸς τοῦ Φίχτε προσφέρει, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἀξιολογότερη βοήθεια στὸ νομικὸ-φιλόσοφο καὶ στὸ νομικὸ-κοινωνιολόγο ἀπὸ τὴν τυπολογικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἐννοίας τῆς αὐτονομίας ποὺ ἐξέθεσε ὁ Κάντ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γι' αὐτὸν τὸ σκοπό. Θῦμα ὁ ἴδιος τοῦ κρατικοποιημένου νομικοῦ θετικισμοῦ, κάνει νὰ στηρίζεται ὁ τρόπος ὀρθολογικοῦ ὑπολογισμοῦ τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενὸς καὶ ὅλων ἐπάνω στὴ μοναδικὴ σχέση «ἄτομο-κράτος» καὶ ἀγνοεῖ θελληματικὰ καὶ τὶς de facto ἐξουσίες καὶ τοὺς πολλαπλοὺς καταναγκασμούς, στοὺς ὁποίους τὸ ἄτομο ὑποβάλλεται στὴν καθημερινὴ ζωή, ὁποιαδήποτε ἄλλωστε καὶ ἂν εἶναι ἡ μορφὴ ἢ ἡ ποιότητα τῶν ἐκ τῶν ἄνω δικαιακῶν ρυθμίσεων. Στὶς ἡμέρες μας πράγματι ὁ «ἐλεύθερος χρόνος» τοῦ προσώπου, τὸ «ἀπόλυτο δικαίωμά» του ἀπειλεῖται τόσο ἀπὸ τὴν ἔνταξή του στὸ ρυθμὸ τῆς αὐθόρμητης κοινωνικῆς ζωῆς ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν γραφειοκρατικό, μονομερῆ καὶ συχνὰ αὐθαίρετο κρατικὸ παρεμβατισμὸ ποὺ ἐκφράζει ὁ ὅρος «διοικητικὸ κράτος», ἀνεστραμμένη μορφὴ τοῦ «κράτους δικαίου» τῆς φιλελεύθερης περιόδου. Ἀλλὰ τελικὰ τὸ πρόβλημα τῶν συνόρων τοῦ δικαίου εἶναι μολαταῦτα λιγότερο ἕνα πρόβλημα ποσότητας παρὰ ποιότητας τῶν πιέσεων, ποὺ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, κρατικοποιημένο ἢ ὄχι, κάνει νὰ βαραίνουν ἐπάνω στὴν ἀτομικὴ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ σκέψη αὐτὴ προϋποθέτει — κι αὐτὸ παραμένει ἡ οὐσιώδης προσφορὰ τοῦ αἰώνα τοῦ Διαφωτισμοῦ — ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὡς συγκεκριμένη καὶ πρωτότυπη ἀτομικότητα, δηλαδὴ ὡς προσωπικότητα, ἔρχεται πρὶν ἀπὸ τὸν πολίτη ἢ τὸν ὑπήκοο[44]. Ἂν λοιπὸν τὰ σύνορα τοῦ δικαίου μποροῦν νὰ ἐκταθοῦν, σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους καὶ τὶς συγκυρίες τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι, τόσο μακριὰ ὅσο τὸ ἀπαιτεῖ ἡ δικαιοσύνη, ἡ δικαιοσύνη αὐτὴ πρέπει νὰ ὁρίζεται ἡ ἴδια σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς προσωπικότητας. Ὅπως παρατηρεῖ θαυμάσια ὁ Κωνσταντῖνος Τσᾶτσος, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι «ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, αὐτὴ καθ' αὑτήν, δὲν εἶναι συνήθως δημιουργὸς ἀξιῶν πολιτισμοῦ, ἀλλὰ δημιουργὸς τῶν κοινωνικῶν καὶ παιδευτικῶν ὅρων γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἀξιῶν πολιτισμοῦ, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ δραστηριότητα τῶν ἀτόμων, ποὺ μποροῦν ἄμεσα νὰ δημιουργοῦν πολιτιστικὲς ἀξίες»[45]. Πράγμα ποὺ ὑπενθυμίζει ἐπίσης καὶ γιὰ πάντα τὸν φιχτιανὸ στοχασμό, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως: «Ὁ ἄνθρωπος διασχίζει τὸ κράτος χωρὶς νὰ χάνεται μέσα σ' αὐτό»!

---

44. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν κεφαλαιώδη ἰδέα ὁ Μὰρξ θὰ ἐπωφεληθεῖ περισσότερο ἀπὸ ὅσο θὰ τὸ ἔχει ἀναγνωρίσει ὁ ἴδιος, ὅταν θὰ ἀντιτάξει — εἰδικότερα στρεφόμενος κατὰ τοῦ Hegel — τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου σ' ἐκείνη τοῦ πολίτη. Βλ. σχετικὰ *Τὸ Ἑβραϊκὸ Πρόβλημα (Werke,* ἔκδ. Dietz, I, σελ. 352-354).

45. Κωνσταντῖνος Τσάτσος, *Πολιτική. Θεωρία Πολιτικῆς Δεοντολογίας,* Ἀθήνα 1965, σελ. 188-189.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

LE PROBLÈME DES FRONTIERES DU DROIT DANS LA PHILOSOPHIE DE KANT ET DE FICHTE

Résumé.

La recherche des frontières du Droit suscite deux problèmes concomitants. Premièrement, un problème purement quantitatif: y a-t-il des objets du monde matériel ou idéel, qui doivent demeurer par définition ou par convention — en dehors de tout intérêt pour le juriste? Deuxièmement, un problème qualitatif: le Droit est-il une notion toujours identique à elle-même ou bien faudrait-il plutôt discerner à l'intérieur du juridique des niveaux ou des zones d'existence ou d'intensité impliquant des différences dans le caractère et l'usage du jugement? Dans cette dernière perspective, ce qui intéresse au premier chef ce n'est pas tant le nombre d'objets ou de matières — que l'on peut supposer initialement limités ou illimités — mais le degré d'appropriation ou seulement le mode d'appropriation de ces objets ou matières par le Droit. Si cette perspective est valable, il ne conviendrait plus de parler seulement de Droit et de non-Droit, mais aussi d'un Droit plus ou moins authentique, d'un Droit plus ou moins juridique et même d'un faux Droit.

Pour ce qui est de la philosophie kantienne, le problème des frontières du Droit est dominé, certes, par la distinction fondamentale entre la philosophie théorique et la philosophie pratique; distinction qui permet à Kant de placer, à partir de l'idée de liberté et d'autonomie, les lois pures de la Morale et les «lois naturelles du Droit», c'est-à-dire l'appropriation privée des biens et la liberté des contrats, au même niveau de rationalité. A ce niveau, et tout en se différenciant par les critères d'intériorité ou d'extériorité, les deux groupes de lois convergent vers le même idéal de liberté négative, les règles et les préceptes juridiques représentant le minimum nécessaire de l'ordre éthique global. Partisan du libéralisme, l'auteur de la *Critique* n'accorde ainsi, principiellement, au Droit qu'un champ d'application limité, en exclusion de toute idée de droit équitable ou d'interventionisme étatique pouvant porter atteinte à la société concurrentielle libre. Toutefois, il se voit obligé de greffer à son arbre éthique une branche de «lois positives strictes» — lois non déductibles rationellement, ainsi que l'accomplissement, de la part de l'État, de devoirs «pragmatiques» de bienfaisance pour les pauvres et les déshérités. Ces tempéraments, sans infirmer l'orientation fondamentalement individualiste et anti-interventioniste du système ne sont pas sans apporter un certain trouble ou confusion aussi bien à la philosophie juridique qu'à la philosophie morale de Kant.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Pour approfondir la philosophie juridique de ce dernier, la référence à la doctrine des économistes libéraux est suffisante. Le recours aux idées de Rousseau est nécessaire, au contraire, pour la compréhension de celle de J.-G. Fichte; et ce dès la première phase de sa philosophie, qui reste encore dans le sillage de l'idée kantienne de liberté négative. Dès cette période, toutefois, Fichte a été amené à reconsidérer entièrement le concept d'autonomie et de personne à partir de l'idée d'un droit fondamental de travail et d'existence. L'autonomie de la personne est conçue, finalement, moins comme une présupposition rationnelle de l'ordre juridique que comme le but et la conséquence d'un tel ordre, pensé et élaboré désormais à l'écart de la théorie des automatismes sociaux et économiques. La liberté de la personne est mesurée elle-même selon des critères quantitatifs et réalistes; elle trouve son expression dans la reconnaissance d'un droit fondamental au loisir en faveur de tout homme. Tournant le dos aux économistes libéraux, Fichte élargit ainsi considérablement les frontières des règles et des contraintes juridiques. Cependant il lutte désespérément jusqu'au bout pour montrer que l'autonomie de la personne demeure toujours fondement inébranlable de son syllogisme. Il pense que la reconnaissance d'un droit de liberté intellectuelle illimitée se suffirait d'elle-même pour écarter les abus éventuels du Pouvoir; il a recours, également, à divers procédés de contrôle institutionalisé des gouvernants (Ephorat), procédés plutôt médiocres et qui n'atténuent en aucune façon le caractère autoritaire de son projet socialiste. Il ne cesse, pourtant, d'affirmer que «l'homme traverse l'État sans se perdre en lui». Théoriquement, l'idée d'individu et de personne, est toujours appelée à tracer la limite idéale où viennent se briser toutes les contraintes extérieures, bien que ces contraintes s'avèrent nécessaires pour réaliser le règne du personnalisme intégral postulé par le philosophe.

Athènes

Georges Vlachos
de l'Académie d'Athènes

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ